Akademie věd České republiky

Teze disertace

k získání vědeckého titulu "doktor věd"

ve skupině věd filologických

Církevní slovanština v pozdním středověku

Komise pro obhajoby doktorských disertací v oboru bohemistika

Jméno uchazeče: **Mgr. Vladislav Knoll, Ph.D.**

Pracoviště uchazeče: **Slovanský ústav AV ČR, v. v. i.**

Místo a datum: Praha, 3. 4. 2024.

1. Předmět výzkumu

Církevní slovanština (dále také csl.), kulturní a knižní jazyk východní, jihozápadní a částečně střední Evropy, je pokračováním staroslověnštiny (dále také stsl.), která byla zformována jako písemný a liturgický jazyk v rámci cyrilometodějské misie na Velkou Moravu ve druhé polovině 9. století. Během staletí vývoje na různých územích a v různých jazykových, kulturních a konfesních kontextech se z církevní slovanštiny stal – vedle řečtiny a latiny – třetí klasický jazyk Evropy, který zachovává kontinuitu vývoje od 9. století do současnosti, kdy zůstává liturgickým jazykem pravoslavných a řecko-katolických církví (srv. Štec 2005, 39–52; Žeňuch 2011; Purjajeva 2018), vzácně také církve římsko-katolické (srv. Vepřek 2016; Trunte 2021, 435–440).

Vzhledem k částečně autonomnímu vývoji jednotlivých oblastí se církevní slovanština rychle rozštěpila na řadu místních variet. Podíl na tom měla metoda výuky kulturního jazyka, jejíž součástí bylo odvozování církevněslovanských forem od vernakulárního jazyka (Živov 2017, 166–168). Díky společnému korpusu konzervativních biblických textů a vzájemnému sdílení textů mezi místními varietami však nedošlo k výrazně divergentnímu vývoji v oblasti morfologie, syntaxe a slovní zásoby. Podoba církevní slovanštiny po celou dobu své existence viditelně odkazuje k cyrilometodějské staroslověnštině (srv. Izotov 2001). Nejvýraznější proměnou prošla liturgická výslovnost tohoto jazyka, která reagovala na vývoj místních (vernakulárních) slovanských jazyků (Uspenskij 2002, 117). Tyto změny ve výslovnosti se projevily zejména ve způsobu zápisu církevní slovanštiny, a to v různém použití či distribuci konkrétních písmen ve dvou různých abecedách – hlaholici a cyrilici, jejichž vývoj probíhal převážně nezávisle a v odlišných konfesních kontextech. Zvláštním rysem církevněslovanské písemné tradice je převádění textů společného korpusu do místního pravopisného systému.

Tyto skutečnosti zapříčinily velkou variabilitu církevní slovanštiny, jak z hlediska časového, tak prostorového. Na rozdíl od většiny historického vývoje latinského kulturního areálu (Keipert 1987), ale částečně ve shodě s areálem byzantským (srv. Trapp 1993, 126; Karyolemou 2014, 41) a situací v románském prostředí latinského kulturního areálu raného středověku (Montaner Frutos 2012; Banniard 2013, 91) nebyla v církevněslovanském kulturním areálu tak zřetelná opozice vernakulárního a kulturního jazyka, a to ve středověku ani terminologická.[1] Jednotlivé variety používané v rámci lokálních diasystémů se tak lišily

[1] Tj. názvy *ruský, srbský, bulharský jazyk* mohly v různých kontextech znamenat místní varietu církevní slovanštiny nebo jazyk mluvený. Zmínění autoři, popisují situaci v byzantském, raně latinsko-románském a církevněslovanském prostředí (zde Mathiesen 2008, 179), shodně, i když nejspíš nezávisle na sobě. V literatuře je tato situace nazývána jako literární, textové či diastratické kontinuum. Z arabistiky (původně Bakalla 1984, 87) se pak pro tento stav šíří označení *spektroglosie.*

především funkčně (srv. Grković-Mejdžor 2007, 451–453; Lozić Knezović – Galić Kakkonen 2010, 214–218; Živov 2017, 210–212). Jazyková podoba jednotlivých textů, v závislosti na jejich tématu, žánru a adresátovi, se mohla vyznačovat odlišným poměrem církevněslovanských (knižních) a vernakulárních rysů.

2. Východiska a cíle výzkumu

Navzdory významu církevní slovanštiny pro jazykové a kulturní dějiny Evropy je obecné povědomí vůbec o její existenci a chápání její podoby a fungování velice nízké. To se týká i západní vědy, která, soudíme-li podle mezinárodních monografií věnovaných obecně středověkým nebo raně novověkým jazykovým dějinám, východní polovinu Evropy do evropského kulturního prostoru v podstatě nepočítá (např. Classen 2016).

Tato situace je z nemalé části způsobena jazykovou bariérou a obtížností uchopitelnosti církevněslovanské problematiky. Ta je důsledkem velké terminologické a interpretační pestrosti vycházející z různých národních filologických tradic. V rámci nich jsou jednotlivé variety církevní slovanštiny zkoumány většinou v národním kontextu, z perspektivy současného spisovného jazyka a bez důkladného porovnání s jinou varietou (srv. Ribarova 2005). Jednota církevněslovanské kultury a jazyka se tak v rámci této *interpretační mlhy* poněkud ztrácí a systematicky s ní pracují prakticky pouze textologové a historici literatury, jejichž výzkum má ale specifické cíle. Zpřehlednění církevněslovanské problematiky příliš nepomáhá ani tradičně silná historická rusistika (v Rusku i za jeho hranicemi). Vzhledem k důkladnějšímu zpracování dějin vztahů církevní slovanštiny, vernakulárního jazyka a dalších písemných variet z perspektivy Kyjevské, respektive Moskevské Rusi jsou pak poznatky o zdejším vývoji církevní slovanštiny nezřídka přenášeny na celý církevněslovanský areál (např. Tolstoj 1988, 47–48; Suprun – Moldovan 2005).

Nepochopení jazykových dějin jihovýchodní a východní Evropy ve své komplexnosti může mít ovšem za následek i nepochopení rozdílů a historických vazeb mezi kulturami současných národů tohoto regionu. Potřeba objektivního výzkumu těchto otázek je potvrzována i současnou napjatou mezinárodní politickou situací.

Z těchto důvodů jsme se rozhodli zaměřit na popis variet církevní slovanštiny paralelně existujících v konkrétním období, přičemž jsme si položili následující otázky:

- Jakým způsobem lze přehledně popsat jazyk církevněslovanských památek, aby bylo možné objektivně rozlišit rysy běžné od výjimečných a určit původ neobvyklých rysů?
- Jak se od sebe lišily variety církevní slovanštiny psané cyrilicí i hlaholicí ve zvoleném období?

- V jakém vztahu byly místní církevněslovanské variety k místním administrativním a mluveným jazykům, případně k dalším koexistujícím varietám?

Za zkoumané období jsme pro naši analýzu vybrali období pozdního středověku, tedy přibližně 14. a 15. století, neboť toto období má přechodný charakter, během něhož církevněslovanské variety podléhaly z politických, kulturních a sociolingvistických příčin výrazným změnám, které se vedle pravopisu a vnější úpravy textů projevily i v přeskupení oblastí použití těchto variet.[2] Úkolem první poloviny knihy byl popis variet raného období, které od cyrilometodějské staroslověnštiny prošly víceméně lineárním vývojem. Ve druhé části jsme se zaměřili na přerod většiny z nich do výrazně se odlišujících variet středního období, které se staly základem pro další vývoj církevní slovanštiny. Raná a střední církevní slovanština (Mathiesen 1984) jsou přitom nejčastější variety, s nimiž se setkávají badatelé či studenti, kteří pracují s církevněslovanskými i staroslověnskými texty. Zaměření naší práce na pozdní středověk tedy umožňuje jednak podat popis nejběžnějších církevněslovanských variet, jednak ověřit náš metodologický přístup popisem vývoje těchto variet.

Geografické oblasti církevněslovanského areálu, jimiž jsme se zabývali, lze rozdělit do následujících třech skupin:

- pravoslavné[3] oblasti se slovanským vernakulárním jazykem (bulharsko-makedonský, srbský a východoslovanský areál),
- pravoslavné oblasti s neslovanským vernakulárním jazykem (rumunsky mluvící areál),
- nepravoslavné oblasti (bosenský a chorvatský areál).

3. Současný výzkum církevní slovanštiny

Chceme-li stručně charakterizovat stav současného bádání církevní slovanštiny v pozdním středověku, je třeba se zastavit u otázky, kdo a z jakého hlediska tento jazyk vůbec zkoumá. Výrazná část badatelů, která se považuje za paleoslovenisty, se zabývá vydáváním památek. Právě tito editoři jsou jedni z mála, kteří skutečně pracují s církevněslovanským areálem jako celkem a udržují povědomí o tom, že texty psané staroslověnštinou/církevní slovanštinou z různých období jsou památkami jednoho jazyka. Zájem textologů se soustředí zejména na lexikologii, další rozdíly mezi církevněslovanskými varietami jsou předmětem

[2] Pozdní středověk je navíc důležitým předělem ve vnitřním i vnějším vývoji jazyků i z celoevropského hlediska. V historii řady jazyků došlo k analogickým jevům, jako v případě církevní slovanštiny. Posuny kulturních a politických center, koineizace, šíření prestižních variet a poslední předreformační vlna emancipace vernakulárních jazyků tak ovlivňují i podobu a použití různých evropských jazyků. Proto se v dějinách řady evropských jazyků symbolická data 1300/1350 a 1500 považují za předěly mezi různými vývojovými fázemi. V historii češtiny hovoříme po roce 1500 o češtině střední nebo středního období (Kosek 2017).

[3] Pravoslavná část církevněslovanského kulturního areálu se v literatuře běžně označuje jako *Slavia Orthodoxa*.

jejich zájmu zejména z hlediska určení původu jednotlivých variant (redakcí) textů. Součástí edic textů[4] může být paleografická i jazyková charakteristika textu. Paleografická analýza si všímá nejenom tvarů písmen, ale i jejich použití, které se měnilo v čase. Základními příručkami paleografie zůstávají klasické, nezřídka více než padesát či více let staré práce (např. Ščepkin [1918] 1967; Vajs 1932; Đorđić 1971; Žukovskaja 1973; Bogdan 1978; Karskij 1979). Novější paleografický zájem se ve slavistice soustředí zejména na rekonstrukci staroslověnského období (např. Mironova 2001; Miklas 2004; Žagar 2013; Trunte 2018; Stankovska 2018), v rumunistice na památky psané rumunskou cyrilicí (např. Edroiu 2013).

Podrobnější jazykovou analýzu dnes nacházíme spíš u textů ze staršího období, kde je referenčním rámcem staroslověnština. Velmi variabilní je přístup k církevněslovanskému jazyku u autorů katalogů. Katalogy jsou vedle edic památek asi nejčastějšími monografickými paleoslovenistickými výstupy. Jejich zpracování je velmi závislé na místní filologické tradici. V katalozích z východoslovanských, chorvatských a rumunských sbírek je jazyku věnována minimální pozornost – jde pouze o hrubé zařazení do jedné ze základních církevněslovanských variet. V některých bulharských (např. Kodov 1969; Ivanova 1981) a zejména v srbských katalozích (např. Štavljanin-Đorđević et al. 1986; Bogdanović 2011) však mohou být jazyková specifika pojednána poměrně podrobně a i rozdíly mezi varietami jsou označeny přesněji,[5] i když leckdy nejednotně a bez vysvětlení názvosloví.

Badatelé, kteří se snaží jazykově charakterizovat církevní slovanštinu určitého období, mohou rovněž postupovat z různých hledisek. Nejčastěji je zpracovávána místní varieta církevní slovanštiny, přičemž v různých národních filologiích může být důraz kladen na různá období či různé aspekty. V srbské paleoslovenistice je tak například badatelský zájem soustředěn na rané památky ze srbského prostředí přelomu 12. a 13. století, zatímco bulharská věda se zaměřuje zejména na 10. a pak až na 14. století. Místní filologické tradice se zpravidla zabývají především vývojem místních variet církevní slovanštiny a jejich vztahem k vernakulárnímu jazyku (např. Ivanova-Mirčeva – Charalampiev 1999; Uspenskij 2002; Milanović 2004). O komplexní charakteristiku místní středověké variety církevní slovanštiny se pokusila chorvatská filologie (Mihaljević 2014 a 2018). V bulharské a srbské filologii byla sepsána řada stručných charakteristik místní variety 14. a 15. století a zejména pravopisných

[4] Paleoslovenistika se na rozdíl od klasické filologie zpravidla nesnaží o přesnou, grafickou rekonstrukci původního textu, ale reprodukuje znění konkrétního rukopisu s různočteními (nejedná-li se vydání konkrétního rukopisu či tisku). K rekonstrukci předpokládaného původního stavu textu v určitém období se pak uchyluje spíše výjimečně v dobře obhajitelných případech (Hauptová 1998).

[5] Dobrou ilustrací je rozdíl mezi názvy církevněslovanských variet ve starších (Bogdanović 1978; Rajkov et al. 1994) a nejnovějším katalogu (Turilov – Moškova 2016) rukopisů ze sbírek mnišského státu Athos.

změn, k nimž došlo v tomto období (např. Mošin 1973, 67–72; Vasilev 1980; Totomanova 1985, 200–203; Charalampiev 1990; *SLER* 1992: 353). Tento směr bádání se zdá být důležitějším tématem v bulharském prostředí, kde je tradičně posuzován vliv patriarchy Evtimije Trnovského na rozvoj jazyka i v širším geografickém kontextu (např. *SLER* 2003, 157–158, *IBSL* 517–519 a 683–686). Pokračování těchto procesů ve východoslovanském prostředí je komplexně zkoumáno již od 19. století v ruské filologické tradici pod názvem *druhý jihoslovanský vliv* (např. Sobolevskij 1894, Ščepkin [1918] 1967, 120–129; Lichačov 1986: 7–56; Tolstoj 1988, 55–56; Uspenskij 2002, 269–275; Turilov 2012, 519–597; Živov 2017, 821–835). V jazykové oblasti se ovšem tento výzkum soustředí spíše na jednotlivé jevy (např. Gaľčenko 2001). Výzkumy analogických procesů probíhají v rámci národních filologií často nezávisle na sobě. Výzkum církevní slovanštiny v rámci chorvatské (např. *PHJ*) a rumunské filologie (např. Mitu 2002) je od zbytku slavistických studií prakticky odtržen. Paralelně probíhá výzkum variet z území dnešní severní Makedonie (pod názvem makedonská církevní slovanština, např. Ribarova 2005) a Ukrajiny (pod názvem ukrajinská církevní slovanština, např. Hnatenko 2016; Najenko 2022), výzkum bosenské oblasti z bosenského hlediska se teprve rozbíhá (např. Kuna 2008; Kardaš – Ramić-Kunić 2022).

Důsledky existence na sobě málo závislých národních filologických tradic je nejednotnost terminologie a nejasnost rozdílů mezi lokálními varietami z určitého období. Hlavními příručkami pro charakteristiku jednotlivých variet církevní slovanštiny tak zůstávají pro řadu badatelů základní učebnice staroslověnštiny, které však popisují nejranější část vývoje církevní slovanštiny (např. Kurz 1969, 34–39; *SVSR* 239–255; *GSBE* 36–38). Jiné přehledy rozdílů mezi varietami církevní slovanštiny jsou většinou stručné a určené pro základní orientaci (např. Totomanova 1985). Ojedinělý pokus o sepsání dějin církevní slovanštiny v kulturně-historickém kontextu s charakteristikou vývojových fází různých variet učinila Nicolina Trunte (1991 a 1998 a další vydání). Toto dílo však vychází ještě z tradiční terminologie a nebere dostatečně v potaz sociolingvistický aspekt, takže některé popisy variet mohou neodborníka mást. Pojetí textu jako učebnice si navíc vynutilo zjednodušení citování.

V posledních desetiletích se rozvíjí výzkum sociolingvistického aspektu dějin církevní slovanštiny, který se snaží popsat příčiny variability různých textů. Nejvíce se toto pojetí rozvinulo v ruské filologii (Tolstoj 1988, 47–48; Uspenskij 2002), aplikace v dalších filologiích jsou stručnější. O uvedení paleoslovenistiky do moderní sociolingvistiky se pokusil H. Keipert (2014), který zařadil dosavadní bádání do kontextu variační jazykovědy. Následováníhodnou aplikaci tohoto přístupu na tradičně pojatý ruský prostor (s posloupností Kyjevská Rus – Moskevská Rus) provedl V. Živov (2017), kterému se podařilo odpoutat od tradiční

terminologie i tíhy národní filologické tradice. K tomu je nutno poznamenat, že navzdory tomuto pokroku i v ruském prostředí stále vychází řada tradičně pojatých prací (např. Kamčatnov 2015). Práce, kterou k obhajobě předkládáme, je tak v mezinárodním měřítku prvním syntetickým pokusem o popis variability církevní slovanštiny jako celku s použitím historicko-sociolingvistické metody.

4. Metodologická východiska

Vzhledem k popsanému stavu poznání bylo nutné přepracovat tradiční metodologický postup. Církevněslovanské variety zkoumaného období (pozdního středověku) tak nejsou primárně porovnávány s *klasickou staroslověnštinou*, tedy jazykem současných učebnic, který je výsledkem slavistického výzkumu 19. a 20. století a má představovat etymologizovanou rekonstrukci staroslověnštiny 9. a 10. století vytvořenou na základě bulharských rukopisů 10. a 11. století. Domníváme se totiž, že pro přehledný popis určité církevněslovanské variety je efektivnější vyjít z dobového kontextu. Tímto kontextem rozumíme jednak porovnání synchronně existujících areálních variet se stanovením jejich společných rysů, jednak zhodnocení konkrétní areální variety v rámci jejího jazykového systému, tj. její srovnání s koexistujícími dochovanými nebo rekonstruovatelnými varietami užívanými týmž jazykovým společenstvím. Na rysy konkrétního textu se tedy snažíme pohlížet nikoli pouze očima badatele 21. století, ale i z perspektivy písaře či autora dané doby (14. či 15. století), který žil ve zcela jiných jazykově-politických reáliích a neměl znalosti etymologie ani moderní jazykovědy.

Jazyková kompetence středověkého autora nebo písaře nebyla získávána stejným způsobem jako nyní a tento člověk neměl při své práci k dispozici příručky srovnatelné s našimi. V církevněslovanském kulturním areálu navíc dlouho chyběl gramatický přístup k jazyku a úroveň církevní slovanštiny vycházela ze znalosti tehdejších vzorových, biblicko-liturgických textů, z jejich porovnání s mateřským jazykem písaře nebo ze znalosti dalších, mluvených i písemných variet, jak místních (například určitého kancelářského jazyka, určitého mluveného dialektu), tak cizích (např. napsaných v jiných varietách církevní slovanštiny nebo v řečtině a latině). Ačkoli je při posuzování jazykových rysů v dobovém textu užitečné vycházet z dobové perspektivy, při vnějším popisu a klasifikaci jednotlivých variet a jejich vývoje je třeba užívat co nejlépe definovanou terminologii na základě současné jazykovědy a sociolingvistiky. Tuto terminologii je přitom nutné uvést do kontextu jednak dobové terminologie, jednak terminologie používané jednotlivými národními filologickými tradicemi.

Základním pojmem je pro nás přitom diasystém (Felder 2016, 53), který chápeme jako souhrn koexistujících variet ve vzájemných vztazích v rámci určitého jazykového společenství. V širším chápání hovoříme také o obecně církevněslovanském diasystému, tj. souboru všech variet v rámci církevněslovanského kulturního areálu. Kromě toho lze rozlišit ještě různě fungující diasystémy místních jazykových společenství. Jednotlivé variety můžeme posuzovat podle čtyř základních kritérií (Keipert 2014): diachronního (vývoj v čase), diatopického (prostorová variabilita), diafázového (funkčního) a diastratického (sociální rozvrstvení).

V rámci diachronního členění církevní slovanštiny jsme převzali základní dělení podle R. Mathiesena (1984), jehož klasifikace primárně nevychází, jak je tomu v jiných pracích, z jazykové historie Moskevské Rusi. Tato klasifikace je založena na kombinaci různých kritérií a zahrnuje období staroslověnské (9. – 10./11.století), ranou církevní slovanštinu (10./11. – 14./16. století), střední církevní slovanštinu (14./15. – 17./18. století) a novou církevní slovanštinu (od 17./18. století), v jejímž rámci my rozlišujeme ještě ranou novou církevní slovanštinu (17. – rané 18. století). V souvislosti s odlišnou vývojovou dynamikou různých oblastí církevněslovanského areálu tato období trvají různou dobu v různých regionech. Vývoj je přitom, podle našeho názoru, posouván spolupůsobením tří hlavních faktorů - tradicí, imitací a vernakularizací. Tradice představuje souhrn jazykových a grafematických prostředků vlastní vzorovým textům určité variety určitého (místního) diasystému. Imitace zahrnuje vliv jiné variety (v našem případě například i řečtiny) a vernakularizace vliv substrátu vernakulárního jazyka. Působením těchto faktorů dochází v písemném jazyce k regulaci nebo deregulaci. V případě regulace normy formou přizpůsobení vernakulárnímu jazyku používáme Živovův (2017, 184) termín adaptace, jehož opakem je deadaptace. Při obecném pohledu na vývoj církevní slovanštiny můžeme pozorovat opakování dvou vývojových fází: přechodného období, kdy dochází k výrazné nesystematické imitaci externí normy (např. jiná varieta církevní slovanštiny nebo řečtina) nebo k vernakularizaci (tou chápeme zejména nesystematický vliv vernakulárního jazyka), a stabilního období, kdy je místní norma méně variabilní.

V rámci diatopické variace bylo třeba přehodnotit dosavadní terminologii. Pro svoji nejednoznačnost jsme zamítli dosud užívaný termín *redakce* (případně *recenze*, pojmy odlišuje např. Damjanović 2008, 39), který je někdy používán ve smyslu jazykovém, jindy geografickém, jindy zas textologickém (srv. Lichačov 2001, 133; *SLER* 2003, 429) atp., což badatele může vést k práci s různým počtem redakcí (srv. Bounatirou 2020). My jsme však potřebovali jednoznačně lingvisticky definovatelné pojmy. Pro základní rozlišení vývojových linií církevní slovanštiny jsme pak zvolili v literatuře také používaný výraz *typ* (Mareš 2000, 542; Večerka 2000, 108). Zůstali jsme u tradičního počtu pěti základních typů, které jsme

definovali pomocí dvou kritérií: podle používaného písma a kombinace grafémů na místech pozdně praslovanských[6] nosovek. Ačkoli tradiční názvy (český/moravský, charvátský/chorvatský, bulharský, srbský, ruský) mohou odpovídat i pozdně středověké terminologii, vzhledem k odlišnému chápání některých těchto názvů v současnosti a přeskupení oblastí používání některých typů v pozdním středověku jsme zvolili neutrálnější, většinou geografické názvy: severozápadní, chorvatskohlaholský, jihovýchodní, jihozápadní, severovýchodní. Konkrétní podobu církevní slovanštiny biblicko-liturgických památek, definovatelnou pomocí jazykových rysů společných rukopisům z určité doby a oblasti, obecně nazýváme varietou či subtypem (Večerka 1976, 119). Název takové variety je v literatuře často ustálený (např. haličsko-volyňské rukopisy, kratovská škola). V případě stabilní variety používáme slovo *norma* (srv. Remňova 2003, 29–31). Norma v daných podmínkách není definována dobovými příručkami, ale vzorovými texty biblicko-liturgického korpusu a může obsahovat jak rysy stabilní (víceméně pravidelné), tak variabilní. Výskyt variabilních rysů má přes svoji nepravidelnost vliv na prestiž textu (Živov 2017, 198–204).

Pro správné uchopení církevněslovanské problematiky je nutné vzít v potaz diafázový (funkční) aspekt související s kritériem diastratickým. Vzhledem k méně jednoznačné hranici mezi kulturním a vernakulárním jazykem v církevněslovanském kulturním areálu je většinou přesnější nepoužívat pro označování diafázových variet názvy etnické, ale obecné názvy odkazující na funkci a charakter dané variety. Z téhož důvodu je také problematické nazývat některou z psaných variet pojmem *vernakulární*. Jednoznačně vernakulární je totiž především jazyk mluvený, přesněji mluvené variety patřící k nějakému (v našem případě většinou slovanskému či románskému) jazykovému kontinuu, jehož izoglosy většinou vedly jinak než dnes a jehož ztotožnění se současnými spisovnými jazyky tak často není jednoznačné.

Terminologii k rozlišení psaných variet jsme převzali od V. M. Živova (2017, 71), který nazval středověký diasystém existující u východních Slovanů jediným, funkčně fragmentovaným jazykovým prostorem. Použití terminologie jsme pak přizpůsobili i realitě jiných regionů. Živov (2017, 212) dělí psané texty základně do dvou skupin podle převládajícího média: knižní (tj. vyskytující se zejména v knihách, tedy rukopisech, později tiscích) a neknižní (používající jiná média, zejména kancelářské dokumenty, dopisy atd.). Podle Živovovy definice jsou knižní texty psány (knižní) varietou, jejímž vzorem je jazyk základního biblicko-liturgického korpusu. Texty tohoto korpusu (zejména žaltář) byly používány jako učební texty při výuce kulturního jazyka a představují nejkonzervativnější část písemného

[6] Používáme zde tento Lamprechtův (1987, 14) termín, protože je v češtině poměrně ustálený. V angličtině bychom použili spíše *Common Slavic*.

dědictví, mající v řadě případů již cyrilometodějské kořeny. Jazyk biblicko-liturgického korpusu je tak místní normou kulturního jazyka, kterou nazýváme spolu s Živovem (2017, 213) standardní církevní slovanštinou. Jazykový charakter dalších textů závisí, zjednodušeně řečeno, na jeho původu a tematické blízkosti k textům psaným standardní církevní slovanštinou. Původem chápeme zejména diachronní (doba vzniku, historie textu) a diatopické zařazení vzniku textu: jedná-li se o místní originální nebo překladový text či text sdílený napříč církevněslovanských areálem (či jen některými oblastmi). Knižní variety se nemusí vyznačovat snahou o přesnou reprodukci normy standardní církevní slovanštiny, ale přítomností (ne vždy pravidelnou) tzv. *knižních rysů* (Živov 2017, 238),[7] které jsou v opozici s jazykem textů neknižních, tj. těch, jejichž jazyk primárně nenapodobuje jazyk základního korpusu (tj. mají jiný matricový jazyk, srv. Meyers-Scotton 2002, 58).

Živovovo schéma nelze aplikovat univerzálně na celý církevněslovanský areál. Jazyk textů, které jsou tematicky či funkčně vzdálené základnímu korpusu (zejména texty administrativní a narativní nenáboženské texty), mohou mít v různých oblastech církevněslovanského kulturního areálu různý jazykový charakter. Z pohledu textů, které jsou výsledkem kontaktů různých jazykových variet, je třeba odlišit vlivy náhodné (v případě vlivu vernakulárního jazyka substrátové) a systematické, které daly vzniknout určité varietě, tj. svébytné, funkčně definovatelné písemné tradici. V této souvislosti literatura (např. Mathiesen 1984, 55; Živov 2017, 231; Bounatirou 2020) hovoří obecně o hybridní varietě,[8] která v sobě mísí prvky různých variet. Navzdory různému poměru jednotlivých složek však lze odlišit matricový jazyk textu, tedy varietu, která písaři sloužila za vzor. Obzvlášť komplikovaný diasystém pak existoval v rumunsky mluvících zemích, kde dominantním vernakulárním jazykem písařů byl jazyk románský, v textech různých funkcí se pak projevovaly vlivy různých kancelářských či mluvených jazyků, jejichž vzájemný podíl se měnil v čase.

Vzhledem k potřebě reinterpretace podoby církevněslovanských variet bylo nutné vyjít z primárních pramenů, a tedy z analýzy konkrétních datovaných a lokalizovaných rukopisů. Bylo přihlédnuto i k edicím pramenů, kde byla dána přednost edicím faksimilním nebo filologickým, určitý problém mohly představovat edice historické (zejména v případě listin a historiografických dokumentů), které nemusí odrážet přesné znění originálů. Problém edic textů může být vedle nebezpečí překlepů také absence některých vrstev textu (například

[7] Určitou (minimálně dvouúrovňovou) skupinu *knižních rysů* lze vysledovat i v diasystému byzantské řečtiny, jak ukazuje tradice převádění (*metafrasis*) textů mezi různými rejstříky psaného jazyka (srv. Hunger 1981).

[8] V chorvatské filologii se setkáváme s pojmem *amalgám* (Knezović – Galić Kakkonen 2010, 217, *PHJ* 351), který lze nalézt i při popisu téhož jevu v rámci diasystému byzantské řečtiny (srv. Horrocks 2010, 218).

diakritiky), které snižují jeho interpretační hodnotu. Součástí některých edic jsou *indexy verborum* s uvedením všech tvarů všech lexémů památky, které jsou užitečné pro rekonstrukci morfologie. Ze sekundárních pramenů jsme dali přednost podrobným jazykovým a grafematickým analýzám konkrétních památek.

Komplexnost problematiky si vyžádala potřebu identifikace zásadních proměnných, na jejichž základě je možné jednotlivé variety odlišit. Hlavní důraz byl přitom kladen na diachronní a diatopickou variabilitu standardní církevní slovanštiny. V jejím rámci pak je nejpodstatnější variabilita grafematická, která souvisí s vývojem a diverzifikací liturgické výslovnosti a používaného fondu cyrilských nebo hlaholských písmen. Menší pozornost je věnována morfologii. Na ni je poukazováno zejména v souvislosti s kontaktem s jinými diafázovými varietami. Vzhledem ke konzervativnosti a mnohovrstevnatosti církevněslovanských textů základního korpusu se původní staroslověnská morfologie ani syntax výrazně nezměnily, případně vedle sebe mohly fungovat starší i mladší formy.

Součástí metodologického přístupu pak je i pevná struktura naší monografie. Po delším teoretickém úvodu jsou identifikovány společné rysy variet standardní církevní slovanštiny na počátku 14. století a vysvětleny příčiny variability. V další části je podle zvolených kritérií popsán vznik a stav variet standardní církevní slovanštiny v různých regionech, které jsou definovány na základě kombinace příslušnosti k určitému církevněslovanskému typu a kulturně-jazykovému kontextu. Církevněslovanské variety jsou zařazeny do nezbytného historického a jazykového kontextu počátku 14. století. Další část monografie je věnována příčině a šíření změn v jižních typech církevní slovanštiny používaných pravoslavnými křesťany v průběhu 14. století. V poslední části knihy je popsán vývoj jednotlivých církevněslovanských variet do konce 15. století s důrazem na změny, které proběhly od počátku 14. století. V této části je vedle historického kontextu věnován prostor i kontextu sociolingvistickému. U každého z popisovaných regionů se snažíme o stručný popis diasystému a vzájemných vztahů mezi standardní církevní slovanštinou, dalšími psanými varietami plnícími různé funkce a vernakulárním jazykem. Vývoj církevní slovanštiny během zkoumaného období je základně zařazen do dobového evropského jazykového kontextu.

5. Shody a variabilní rysy církevněslovanských variet

Východiskem pro náš výzkum byla podoba standardní církevní slovanštiny na počátku 14. století. Jedná se o obdobu téhož jazyka, který vytvořil Konstantin-Cyril ve druhé polovině 9. století pro velkomoravskou misii. Cyrilometodějská staroslověnština představovala písemný jazyk založený na jednom z nářečí pozdní praslovanštiny. Proto i písmo, hlaholice, ale i o něco

pozdější cyrilice odráží pozdně praslovanskou fonologii (srv. Večerka 2006, 126–131). Během čtyř set padesáti let došlo ve slovanských jazycích k řadě změn. Některé z nich byly společné pro celé jazykové kontinuum nebo jeho část, řada z nich byla ale individuální. Vytvořilo se tak několik písemných tradic, jejichž standardní církevněslovanská varieta mohla reagovat na jazykové změny ve vernakulárním jazyce různě. Hlaholice, která se ve starší době udržela pouze na omezeném teritoriu chorvatského Přímoří, se přizpůsobovala jazykovým změnám flexibilněji a postupně redukovala svůj grafetický repertoár (srv. Mihaljević 2014, 50–55). Cyrilice byla konzervativnější a napříč regiony se její skladba výrazně lišila. Zatímco v bulharsko-makedonské oblasti přetrvávala snaha udržet co nejvíce původních písmen navzdory absenci fonologické opory, způsob zápisu bosenské cyrilice se nejvíce blížil chorvatské hlaholici.

Mezi hlavní variabilní rysy církevněslovanských variet patřily následující jevy. V jednom staroslověnském rukopise mohly zároveň fungovat až čtyři hlaholské či cyrilské grafémy (v různých rukopisech může být různý počet a různé alografy) označující praslovanské nosové samohlásky (Mironova 2001, 73; Stankovska 2018, 405–410). Na počátku 14. století slovanské jazyky používající církevní slovanštinu – snad kromě periferních nářečí mimo hlavní kulturní centra – nosové samohlásky neměly (srv. Mirčev 1978, 111; Ivanova-Mirčeva – Charalampiev 1999, 63). Zatímco některé systémy se nadbytečných liter zbavily (chorvatskohlaholský a jihozápadní typ), jiné si je alespoň částečně udržely. Jejich význam a distribuce se ale změnily (jihovýchodní a severovýchodní typ). Písmena, původně označující praslovanské nazální vokály, která však později odpovídala v různých oblastech různým fonémům, označujeme výrazem *jusy*.[9]

Hlaholice i cyrilice obsahovala dvě písmena pro označení praslovanských redukovaných vokálů (z praindoevropských krátkých *ĭ/*ŭ). Tyto samohlásky zanikly v takzvané slabé pozici ve všech slovanských jazycích přibližně do konce 12. století (Lamprecht 1987, 144; srv. *IGRJa* 377), v takzvané silné pozici změnily kvalitu a vyvíjely se různým způsobem. Na počátku 14. století jednotlivé církevněslovanské variety zachovávaly jedno až dvě písmena, která vycházela z liter označujících praslovanské redukované vokály, a také tzv. *jeřík* inspirovaný řeckým apostrofem. Tato písmena, mající různý význam v různých oblastech, nazýváme *jery*. Společným rysem všech církevněslovanských variet zkoumaného období je

[9] Původně nejasný tradiční název jednoho z písmen (*jǫsŭ*) je zejména v ruské filologické tradici používán obecně pro všechny litery původně označující pozdně praslovanské nosovky.

vymizení jerů v nefinální slabé pozici u řady slov (tedy stsl. *mьnogo* > *mnogo* ‚mnoho', ale i *sъdrav-* > *zdrav-*).[10] Tradice však zachovala psaní jeru (nebo jeříku) v určitých pozicích:

- ve všech varietách ve finální pozici (na konci slova nebo přízvučného celku), kde měla v zásadě interpunkční funkci (označení konce slova),
- v blízkosti likvid (liturgická výslovnost se ale mohla lišit), případně v dalších souhláskových skupinách.

Zejména v chorvatské a srbské tradici se jeřík mohl objevovat mezi jakýmikoli dvěma souhláskami. Neetymologické psaní jerů se všeobecně rozšířilo u některých předložek a předpon (např. *izъ/izь* ‚z' oproti stsl. *iz*). V chorvatském a jihozápadním typu se setkáváme nesystematicky i s absencí jeru v silné pozici (např. *krotkь* ‚mírný' oproti stsl. *krotъkъ*).

Nejviditelnější inovací cyrilice oproti hlaholici bylo již ve staroslověnském období označování jotace a palatalizace. Zatímco v hlaholici a cyrilici ochridského typu existoval pouze speciální znak pro /ju/ (ю, ꙗ), kdežto písmeno *jať* (ѣ, ѧ, transliterace *ě*) označovalo jak /ja/ tak reflex *ě, v preslavské (východobulharské) cyrilici se utvořila zvláštní písmena pro /ja/ (ꙗ) a /je/ (ѥ). Odtud se rozšířila do východoslovanského a srbského prostředí, nikoli však do Bosny a Chorvatska, kde se zachovala starší podoba slovanských písem. Vzhledem k původní neustálenosti jejich použití, vlivu hlaholského systému a řečtiny se však distribuce písmen označujících jotaci a palatalizaci v různých varietách odlišila. V rámci jednotlivých variet se zároveň utvářela pravidla poziční distribuce.

Na značném území církevněslovanského areálu zanikl fonologický rozdíl mezi *i/*y,[11] pro něž měla hlaholice i cyrilice zvláštní písmena (v případě *y digraf). Zatímco hlaholice znak pro *y eliminovala, cyrilice tento rozdíl zachovala, což mohlo v relevantních regionech vyvolat nejistotu v psaní. V srbském prostředí nacházíme v některých rukopisech pokusy o dodržování pozičně distribučních pravidel. Staroslověnská litera *dzělo* se obecně zachovala (s různými tvary) v číselné platnosti.

Staroslověnská hlaholice a cyrilice obsahovala řadu liter, které nejspíš neměly fonologickou oporu v praslovanském jazyce, ale vycházely z řeckých předloh. Ze samohlásek se to týkalo písmen odpovídajících řecké *iótě* (tzv. *desítkové i,* v rané hlaholici dokonce se dvěma alografy), *ypsilonu* (*yžica*) a *ómeze* (*otъ*). V případě souhlásek měla již hlaholice písmena odpovídající řeckým *phí* (*frъtъ*, více alografů) a *thétě* (*thita*), v případě cyrilice rovněž *xí* (*xi*) a *psí* (*psi*). Některé pravopisné systémy část těchto liter vyloučily, tápaly v jejich použití

[10] Nadále budeme používat latinskou transliteraci užívanou *ESJS,* v případě potřeby uvedeme i cyrilskou/hlaholskou podobu.

[11] V ukrajinštině a jihoslovanských jazycích (z výjimkou některých nářečí).

nebo změnily jejich distribuci. Z liter označujících souhlásky byla nejstabilnější pozice *frъtъ* (i to ale mohlo být v některých varietách nahrazováno *p*). Ze samohláskových písmen se v cyrilici nejvíce objevovalo *otъ*, v určitých pozicích se objevovalo *desítkové i* (např. na konci řádku, před samohláskami). Jiná písmena řeckého původu se zachovala jen v číselné platnosti. V cyrilici se rozšířil digraf ѿ pro zápis předložky a předpony *otъ a došlo k pozoruhodnému rozvoji alografů *o* různých tvarů a variant, které se objevovaly zejména v iniciální poloze.

V chorvatské hlaholici se z těchto písmen s ohledem na absenci vazby k řečtině zachovalo pouze *f*, zatímco *otъ* a *desítkové i* zachovaly pouze číselnou platnost. Specifickým písmenem, v dochovaných staroslověnských památkách používaným pouze za řecké *γ* před předními vokály, byl *děrv* (ħ, ПР). Ten se ve zkoumané době zachoval v chorvatské a bosenské církevní slovanštině (vzácně v srbské), později se odtud šířil i do administrativních (či hybridních) variet. Mezi rysy odkazujícími na řecký vliv patřila také diakritika. Znaménka označující měkkost (tzv. *měkkostní obloučky*) se do 14. století většinou nedochovala. Řecká diakritika (přídechy a přízvuky) byla v rané době napodobována spíše mechanicky, diakritické znaménko (různých tvarů) se v zásadě vyskytuje buď na prvním vokálu slova (nápodoba přídechu) a/nebo na druhém vokálu ve skupině vokálů, nad digrafem označujícím *y* nebo nad jotovanými grafémy (podrobněji viz Zagrebin 2006). Tuto mechanickou diakritiku nazýváme *tradiční*, na začátku 14. století se nepoužívala v chorvatských a bosenských rukopisech, málo ve východoslovanských. Společným rysem všech variet byla existence diakritického znaménka označujícího zkratku, tzv. *titly*.

Církevněslovanská morfologie ukazuje některé společné vývojové tendence. Nejviditelnější je vidět v adjektivním (a participiálním) paradigmatu a imperfektu, kde se částečně rozšířily, vedle nestažených tvarů, i mladší stažené tvary (u adjektiv a participií zejména v plurálu). Nejviditelnější shodou je pak genitiv singuláru *-ago* a dativ singuláru *-omu* u tvrdých maskulin. Zejména v textech základního korpusu se mohly zachovat starší tvary aoristu. Z tohoto hlediska bylo konzervativnější chorvatské a bosenské prostředí, v jiných tradicích se mohly starší formy navracet.

6. Rozdíly mezi varietami na začátku 14. století

Nyní se podívejme, jakým způsobem lze popsat základní rozdíly mezi varietami standardní církevní slovanštiny na počátku 14. století. Tyto rozdíly je možné rozlišit na tři skupiny: primární, sekundární a markery. Primární rozdíly zahrnují základní odlišnosti mezi církevněslovanskými typy, jimiž jsou použité písmo a reflexy nosových samohlásek:

	chorvatskohlaholská	jihozápadní	jihovýchodní	severovýchodní
	hlaholice	cyrilice		
*ę	*e*		*ę/ǫ*	*ę*
*ǫ	*u*			*u*

Co se týče reflexů nosových samohlásek, nejjednodušší byla situace v chorvatskohlaholském a jihozápadním typu, kde se na místě původních nosovek používala písmena odpovídající ústním samohláskám. V severovýchodním typu se do 14. století ve všeobecném použití zachoval pouze jus ѧ (*ę*), který měl ovšem platnost /ja/. Nejsložitější byla situace v jihovýchodním typu. Zde sice v průběhu 14. století zanikla starší písmena ѩ (*ję*) a ѭ (*jǫ*), distribuce zbylých dvou jusů (ѧ, ѫ) však často neodpovídala staroslověnštině, ale byla variabilní v závislosti na nářečních rozdílech výslovnosti reflexů *ę/*ǫ. Zároveň však ve vernakulárním jazyce došlo k postupnému zániku deklinace, čímž klesla citlivost písařů k pádovým koncovkám. Obecně pro rané období můžeme v jihovýchodním typu rozlišit až pět kombinovatelných distribučních principů:

- tradice (na základě zkušenosti písaře s četbou starších rukopisů),
- výslovnost (např. výslovnost */ə/ motivuje k zápisu ѫ),
- pozice (podle hláskového okolí),
- morfologické rozdíly (může vést k neetymologické analogii),[12]
- variabilita bez zjevné jazykové motivace (může být motivována esteticky).

Mezi sekundární rysy, které umožňují odlišit hlavní diatopické variety, patří reflexy redukovaných samohlásek, zápis jotace (a palatalizace) a výskyt zvláštních písmen či jiných pravidelných jevů. Pravidelnost sekundárních rysů může být narušována vlivy starších předloh nebo předloh psaných v jiných varietách, případně nedůsledností písaře.

V oblasti používání jerů spatřujeme shodu variet používaných na západním Balkáně na jedné straně a u Bulharů a východních Slovanů na straně druhé. Druhá skupina variet je přitom z tohoto hlediska výrazně variabilnější. Na území používání jihovýchodní variety jsou značné regionální rozdíly ve vokalizaci jerů, tato je ale často nesystematická, u některých slov se neobjevuje nikdy. Regionální rozdíly lze v jihovýchodním prostoru spatřit také v používání ъ/ь: v západních oblastech, které byly na počátku 14. století již pod politickým vlivem Srbska, byla tendence používat pouze ь, na východě převládalo ъ. Jinak distribuce ъ/ь nebyla nijak

[12] V pozdější trnovské varietě, která byla nástupcem jihovýchodního typu, se tak ustálil zápis participia имѧщи ‚majíc' (*imęšti* oproti stsl. *imǫšti*).

výrazně systematizována. V severovýchodní varietě vidíme silnější tendenci k vokalizaci a k omezení užití ъ/ь na finální pozici, přičemž ь označovalo měkkost předchozí souhlásky, což se například po labiálách mohlo regionálně lišit. Psaní jerů před likvidami či jejich vokalizace byla vedle několika dalších jevů (jako např. *dj > *ž*, oproti stsl. *žd*, poziční distribuce ѳꙋ/ꙋ oproti jižnímu ѳꙋ, případně ѕ, ѯ) jednou ze zásadních opozic severovýchodní variety oproti varietám jižním. V srbském (a do začátku 14. století i v bosenském) prostředí grafém ь v mediální pozici odpovídal zvláštnímu fonému */ə/ (Belić 1999, 77; Mladenović 2008, 34). V jihovýchodní varietě je pro tento foném užívána litera ъ, ѫ, ь, někdy i ѧ (srv. Mošin 1973, 60; Mirčev 1978, 112). Ve finální pozici byla v raných srbských rukopisech litera ь němá, pro výslovnost */ə/ se na konci slova (v genitivu plurálu) někdy užívalo zápisu ьь (Mošin 1973, 63; Zagrebin 2006, 38–43). Zjednodušeně lze základní rozdíly mezi pozdními raně církevněslovanskými varietami v oblasti používání jerů znázornit takto:

	chorvatskohlaholská	jihozápadní	jihovýchodní	severovýchodní
typy jerů	*ь*		*ъ/ь*	
vokalizace jerů	ne		variace *ь/e*, *ъ/o* v různém rozsahu	
jery s likvidami	*rь – lь*		*rъ/rь – lъ/lь*	variace *er/ьr*, *or/ъr*, *ol/ъl*

Složitější byl způsob označování jotace. Toto kritérium výrazně odlišuje dvě variety jihozápadního typu – srbskou (tzv. rašskou) a bosenskou. Jotované litery zcela chyběly v chorvatskohlaholské a bosenské varietě, jejichž systém byl přes rozdílnost používaných písem téměř totožný. Pravidelný byl systém rašský, který ve všech relevantních pozicích používal písmena ѩ (*ja*) – ѥ (*je*). Ustálený, i když komplikovanější byl systém severovýchodní – ten se částečně shodoval s rašským. V případě postkonsonantické pozice bylo v severovýchodním typu aplikováno distribuční pravidlo podle konkrétního konsonantu, písmeno ѩ *(ja)* se používalo jak pro *ja, tak *ję. Nejvariantnější byl opět systém jihovýchodní, v němž se setkával archaický hlaholský systém (ovlivněný i řečtinou) a systém odpovídající rašskému. V průběhu 14. století jak v jihovýchodním, tak severovýchodním pravopise zaniklo písmeno ѥ, které bylo nahrazeno různě tvarovaným є (tzv. *široké e*).

<table>
<tr><td colspan="2" rowspan="2">pozice</td><td rowspan="2">chorvatsko-hlaholská</td><td colspan="2">jihozápadní</td><td rowspan="2">jihovýchodní</td><td rowspan="2">severovýchodní</td></tr>
<tr><td>bosenská</td><td>rašská[13]</td></tr>
<tr><td rowspan="3">*ja</td><td>iniciální</td><td colspan="2">ě</td><td colspan="3">ja</td></tr>
<tr><td>postvokalická</td><td colspan="2">a</td><td rowspan="2">ja</td><td>a (ja)</td><td>ja</td></tr>
<tr><td>postkonsonantická</td><td>a</td><td>a (ě)[14]</td><td>ě (ja)</td><td>ę/a</td></tr>
<tr><td rowspan="3">*je</td><td>iniciální</td><td colspan="2" rowspan="3">e</td><td rowspan="3">je</td><td rowspan="2">e (je) > є</td><td rowspan="2">je > є</td></tr>
<tr><td>postvokalická</td></tr>
<tr><td>postkonsonantická</td><td colspan="2">e</td></tr>
</table>

Reflexy nosovek a zápis jotace nejvíce ovlivňovaly morfologii, a to jak z hlediska rozdílů mezi jednotlivými varietami,[15] tak z hlediska rozlišování jednotlivých gramatických tvarů, například:

<table>
<tr><td>‚moje‘</td><td>stsl.</td><td>chorvatskohlaholská a bosenská</td><td>rašská</td><td>jihovýchodní</td><td>severovýchodní</td></tr>
<tr><td>nominativ singuláru</td><td>moja</td><td colspan="2">moě</td><td>moa</td><td rowspan="2">moja</td></tr>
<tr><td>nominativ a akuzativ plurálu</td><td>moję</td><td colspan="2">moe</td><td>moje</td><td rowspan="2">moǫ/moę</td></tr>
<tr><td>akuzativ singuláru</td><td>mojǫ</td><td colspan="3">moju</td><td>moju</td></tr>
</table>

<table>
<tr><td>‚duše‘</td><td>stsl.</td><td>chorvatskohlaholská a jihozápadní</td><td>jihovýchodní</td><td>severovýchodní</td></tr>
<tr><td>nominativ singuláru</td><td>duša</td><td>duša</td><td>duša</td><td rowspan="3">duša</td></tr>
<tr><td>genitiv singuláru</td><td rowspan="2">dušę</td><td rowspan="2">duše</td><td rowspan="2">dušǫ/dušę</td></tr>
<tr><td>nominativ a akuzativ plurálu</td></tr>
</table>

[13] Odpovídá *učebnicové* staroslověnštině kromě stsl. skupiny *sja* (v rašské a pozdější resavské varietě *sa*) a stsl. *rja/rje* (postupně převládlo *ra/re*), např. ve slově stsl. *vsjakъ* ‚každý‘, *cěsarja* ‚císaře‘, srv. v srbských varietách *vsakь*, *cr̄a*.

[14] V závorkách jsou starší varianty, občas se objevující v rukopisech 14. století.

[15] Např. chorvatskohlaholská a bosenská grafická podoba csl. *ee*, srbská *jeje*, jihovýchodní *eǫ(єǫ)/eę(єę)*, severovýchodní *jeja*, později *eja/єja* ‚její‘.

akuzativ singuláru	*dušǫ*	*dušu*		*dušu*

Poslední skupinu odlišností jsme nazvali markery (Savić 2016, 252–254). Takto označujeme rysy, které nejsou ustálenou součástí pravopisného systému, ale odrážejí vernakulární substrát. Markery nám umožňují lépe lokalizovat původ písaře rukopisu, mohou ale odrážet i jazyk předlohy. Markery se v případě ustálenosti pravopisné normy projevují spíše náhodně, jejich častý výskyt je symptomem vernakularizace. Mezi typické markery patří variace liter, které odpovídají v místním vernakulárním jazyku jednomu fonému, např. již zmíněné *i/y*, *e/ě* v srbském a v části chorvatského a východoslovanského prostoru, *ě/i* v bosenském, haličsko-volyňském a v části chorvatského prostoru, nerozlišování některých sykavek v rukopisech z různých oblastí Novgorodské republiky. Haličsko-volyňská varieta se vyznačovala řadou takových markerů, přičemž některé z nich měly v některých rukopisech tendenci se objevovat poměrně pravidelně. V případě dalšího volného vývoje (k němuž nedošlo), by tak nejspíš došlo k výraznějšímu oddělení této variety ze severovýchodního celku.

Pokusme se nyní shrnout vývojové tendence a stav církevní slovanštiny v raném 14. století. Vývoj všech variet šel do té doby cestou postupné umírněné adaptace na vernakulární prostředí spojený s vývojem liturgické výslovnosti a regulací pravopisných principů. Chorvatská, bosenská a srbská (rašská) varieta se zdají být v této době poměrně stabilizované. Severovýchodní varieta si přes svoji jazykovou a politickou roztříštěnost udržovala poměrně jednotnou společnou normu, která ve 14. století dosáhla vrcholu adaptace a na omezenou dobu i regulace. Lokálně se zde objevovaly výraznější stopy vernakularizace.

Ve zcela jiném stavu byla jihovýchodní varieta. Zde pokračovaly a mísily se vlivy písařských tradic starších kulturních center (zejména Ochrid, Kratovská oblast, Trnovo) a různý vernakulární substrát. Šlo tedy o proces vernakularizace bez adaptace spojený s deregulací. Písaři zde navíc bojovali s konzervativní snahou udržet původní repertoár liter a jmennou flexi navzdory radikálním jazykovým změnám ve vernakulárním jazyce. Západ této oblasti byl včleněn do vzrůstajícího srbského státu a podléhal tedy zprvu nesystematickému vlivu rašské variety. Výsledkem byla velká variabilita jazyka a snižující se srozumitelnost textů.

7. Změny v církevněslovanských varietách ve 14. a 15. století

Jedním z výsledků našeho výzkumu je ucelená interpretace procesů, které výrazně proměnily církevněslovanské variety v pozdním středověku a předurčily tak jejich další vývoj. Tyto děje jsou obvykle zkoumány z perspektivy konkrétních oblastí (zejména z bulharského nebo moskevského pohledu) a kritéria jejich posuzování jsou tak poměrně nejednotná. My

ovšem pohlížíme na vývoj církevní slovanštiny tohoto období jako na celek primárně z jazykového (zejména grafematického) hlediska. Rozlišujeme tedy v tomto období dva základní procesy: konvergenci církevní slovanštiny pravoslavných obyvatel východní a jihovýchodní Evropy na jedné straně a pozvolnou vernakularizaci a deregulaci církevněslovanských norem nepravoslavných Slovanů na straně druhé. Kulturně-historický kontext, který byl hlavním hybatelem těchto změn, byl pro řadu regionů podrobně prozkoumán předchozími badateli (např. Tachiaos 1977; *IBSL* 676–682; Turilov 2012, 519–583), my jej pouze umisťujeme do širších souvislostí.

Nejprve se zaměříme na proces konvergence pravoslavných variet církevní slovanštiny. Na jeho počátku stála již zmíněná krize kulturního jazyka v bulharském prostředí na přelomu 13. a 14. století, vyvolaná prohlubováním rozdílů (včetně typologických) mezi církevní slovanštinou a vernakulárním jazykem. Důsledkem byla obtížná srozumitelnost textů, z nichž téměř všechny byly náboženské povahy, což mohlo vést k pokřivení křesťanských dogmat a liturgie. V téže době v řeckém pravoslavném světě došlo ke změně liturgického řádu, která zapříčinila nutnost revidovat liturgické texty (Taft 1992; Pentkovskij 2012; *IBSL* 499). Potřeba revidovat slovanské překlady těchto textů byla využita v první polovině 14. století bulharskými mnichy v hlavních pravoslavných centrech (zejména na Athosu) k revizi jazyka, která pak pokračovala na území Druhé bulharské říše, kde vyvrcholila pod vedením patriarchy Evtimije Trnovského. Zásady této jazykové revize byly shrnuty do tří bodů (srv. Uspenskij 2002: 275–284; *IBSL* 570):

- Helenizace: snaha o maximální přiblížení řeckému (tj. *nepokaženému*) originálu. To se projevilo nejen úsilím o doslovnost překladů včetně šíření syntaktických a lexikálních kalků, ale i vizuální imitací řečtiny (diakritika, tvary a distribuce písmen).
- Archaizace: zastavení procesu vernakularizace jazyka při minimálním zjednodušení pravopisu a s udržením jmenné flexe zanikající ve vernakulárním jazyce. Postupně došlo k regulaci.
- Částečná adaptace: kulturní jazyk postupně přijal některé prvky (určité morfologické koncovky či lexémy) z vernakulárního jazyka, z nichž ale pouze menší část pronikla do základního korpusu. Více se jich udrželo v novém korpusu zejména asketických a hagiografických textů, které byly sestaveny autory tzv. *trnovské školy* převážně ve 2. polovině 14. století.

Výsledkem tohoto procesu byla konstituce trnovské normy, která zahájila střední období vývoje církevní slovanštiny. Stabilizaci této normy je nutno klást do přelomu 14. a 15. století, přičemž k dokončení regulace došlo nejspíš již po pádu Druhé bulharské říše v nově konstituovaném moldavském státě. Do Moldávie, která byla původně pravděpodobně pod haličsko-volyňským kulturním vlivem, byla v souvislosti s ustanovením církevní hierarchie

(dokončené 1401) přenesena zásadní díla bulharské církevněslovanské kultury (Kuev 1986). Vlivem různých církevněslovanských tradic se zde konstituovala specifická liturgická výslovnost projevující se i v psaném jazyce památek (moldavsko-trnovská varieta). Vzájemná nesrozumitelnost dominantního vernakulárního jazyka (rumunštiny) a jazyka kulturního (církevní slovanštiny) zde vedla k zakonzervování trnovské normy (srv. Turilov 2012, 650–651), která se zde používala do přelomu 17. a 18. století.

Paralelně s revizí kulturního jazyka v bulharském prostředí došlo ke konvergenčnímu procesu církevněslovanských variet na území srbského státu. Ta souvisela s expanzí a přesouvání politického centra na jih včetně srbské kontroly Athosu. Na území Srbska, ale i v dalších hraničních územích (tzv. Vidinské carství, Valašsko, Sedmihradsko) tak došlo k blízkému kontaktu rašské normy a variet jihovýchodního typu. Výsledkem fúze těchto variet a vlivu raně trnovské variety byla nová, tzv. resavská norma, která se stabilizovala začátkem 15. století v Srbském despotátu. Resavskou normu je třeba podle primárních rysů zařadit k jihozápadnímu typu církevní slovanštiny, přejala však některé sekundární jihovýchodní rysy. Resavská norma se v souvislosti s pádem Druhé bulharské říše a její církevní organizace rozšířila v průběhu 15. století prakticky do všech pravoslavných kulturních center na jih od Dunaje včetně Athosu. Spolu s trnovskou normou se používala také ve Valašsku, v jehož rukopisech, listinách a později tiscích nacházíme vlivy vzájemného působení obou norem. Podobný obrázek skýtá i několik pozdějších dochovaných trnovských rukopisů lokalizovatelných do Bulharska. Resavská norma církevní slovanštiny nejspíše nejdéle přežila v (tehdy osmanském) Bulharsku, a to do druhé poloviny 18. století (Karadžova 1994, 203–205).

Trnovská norma a jihovýchodní rysy se šířily jednak díky popularitě textů z athonsko-bulharského prostředí,[16] jednak díky archaicky vypadajícímu a řečtinu připomínajícímu jazyku. Tento poslední aspekt zvyšoval prestiž tohoto jazyka a vzbuzoval dojem *větší správnosti* v něm napsaných textů. Určitou roli nejspíš hrál i pocit sdílení společné pravoslavné duchovní tradice na pozadí pádu jihoslovanských států, pokusů o církevní unii a následného dobytí Konstantinopole Osmany (Živov 1993, 118; Živov 2017, 833). Šíření textů bylo podpořeno působením intelektuálů spjatých s trnovským prostředím v různých pravoslavných zemích, například plodný spisovatel Grigorij Camblak působil postupně v Srbsku, (nejspíš) v Moldávii a později se stal kyjevským metropolitou (viz např. Turilov 2011). Spolu s texty a pravopisem se šířil i nový typ písma, grafická úprava rukopisů a stylistika. Změny v jazyce a pravopise vyvolaly potřebu reflexe podoby knižního jazyka, zahájené Husovým současníkem

[16] Tyto texty zahrnovaly základní biblicko-liturgický korpus aktualizovaný podle nového liturgického řádu a zejména novou či revidovanou asketickou literaturu v duchu tehdy módního mnišského hnutí hésychasmu.

Konstantinem Kosteneckým v srbském prostředí, na nějž navázaly kratší anonymní spisy šířené ve východoslovanských rukopisech (srv. Worth 1983, 22–64; Lukin 2001; Živov 2017, 857–864).

Na přelomu 14. a 15. století působili v mezinárodních pravoslavných centrech (Konstantinopol, Athos) také mniši z východoslovanských území (Uspenskij 2002, 275; Gaľčenko 2001, 386). Jimi pořízené opisy nových textů se pak šířily po východoslovanských státech zejména v nově založených klášterech, které byly ovlivněny hésychastickým hnutím. Do 20. let 15. století tyto texty dosáhly nejsevernějších oblastí (Novgorodská republika; Turilov 2012, 530). Podoba opisovaných textů, které leckdy věrně odrážely trnovské předlohy, hluboce ovlivnila místní církevní slovanštinu. Jazyk přechodného období, jenž lze charakterizovat nesystematickým míšením primárních a sekundárních rysů jihovýchodního a severovýchodního typu, jsme nazvali kipriánovskou varietou. Tu můžeme nalézt v rukopisech z území Moskevské Rusi přibližně do první poloviny 16. století, v pravoslavných komunitách Polsko-litevské unie a Uher však ještě v první třetině 17. století. V posledních dvou východoslovanských (běloruskojazyčných a ukrajinskojazyčných) oblastech, kde byla vládnoucí kulturou kultura latinská, se na dlouhém období prestiže trnovských vzorů podílel i vliv bohaté moldavské knižní produkce (Turilov 2012: 653 a 666).

Popišme si nyní hlavní grafetické a grafematické rysy střední církevní slovanštiny, které byly sdíleny trnovskou, resavskou a kipriánovskou varietou:

- Imitace řečtiny ustálené athonsko-trnovskými revizemi: čím dál důslednější imitace řecké diakritiky nad různými vokály (přídechy, přízvuky a další diakritika), interpunkce (zejména čárka), sjednocení přepisu řeckých slov a jmen pomocí řeckých písmen, litera ѷ používaná před samohláskami.
- Starší jihovýchodní rysy, jejichž použití se prosadilo nejspíš podobností s řečtinou: používání ѧ/ѥ místo jotovaných grafémů v postvokalické pozici, nahrazení litery ѩ (*je*) v iniciální pozici literou є (*široké e*) nebo ѥ.
- Některé specifické trnovské rysy: rozšíření písmena *dzělo* (postupné ustálení tvaru ѕ), psaní ъ v předložkách a předponách, ustálení repertoáru alografů grafému *o*, zatím bez jednoznačných distribučních pravidel.[17] V severovýchodním typu se navíc začalo objevovat ѫ, které bylo chápáno jako alograf ѹ/ꙋ /u/. Litera ѣ (*ě*) ve významu /ja/ není v severovýchodním typu a v resavské varietě častá, ale běžná je ve valašských listinách s jihozápadními primárními rysy. V severovýchodním typu je narušeno distribuční pravidlo písmen ѣ/ѫ/ѧ.[18] Tyto litery se pak mohou nalézat v různých pozicích.
- Rysy jižních cyrilských variet, které se rozšířily v severovýchodním typu:

[17] Alografy *o* se tečkou/tečkami uprostřed se však omezují na tvary substantiva *oko*.
[18] Transliterace: *ja/ę/a* se stejnou platností /ja/.

- Rysy, které postupně zcela nahradily původní způsob zápisu: digraf ы (*y*, místo staršího severovýchodního ъı), жд (*žd*) za *dj, dlouho používané vedle východoslovanského reflexu ж (*ž*), užití ligatury ѕ, která v severovýchodním typu narušila distribuční pravidlo оу/у.
- Rysy, vykazující největší variabilitu v severovýchodním typu: *rъ/lъ* vedle *or/er/ol*, zápis *rě* vedle *re* na místě východoslovanského plnohlasí, smíšení jerů ve finální pozici (porušení fonologické distribuce).

Pokusme se stručně shrnout konkrétní realizaci a důsledky konvergence pravoslavných variet církevní slovanštiny. Zatímco jihozápadní typ (resavská norma) si uchoval stabilitu primárních rysů, trnovské primární rysy mohly být sdíleny severovýchodním typem. Frekvence variace ѫ/оу (platnost /u/) je v různých textech východoslovanských skriptorií různá, v řadě z nich ѫ chybí. Distribuce ѫ/ѧ doznala v trnovské varietě značné regulace, zejména v postvokalické a částečně v iniciální pozici však norma připouštěla variaci. Kombinace obou jusů v adjektivních a participiálních koncovkách se nejspíš z estetických důvodů ustálila na -ѫѧ (*-ǫjǫ), případně -ѧѫ (*-jęję). Ustálil se i zápis ѧ po měkkých *l, n, r, s* (za *jǫ* i *ję*). Následkem této regulace bylo zpravidelnění některých paradigmat v trnovské varietě, ale větší variabilita ve varietě kipriánovské (např. genitiv singuláru *dušę* vedle *duša*).[19] Charakteristické morfologické rozdíly mezi středocírkevněslovanskými varietami se opět projevily zejména u ja-kmenů:

	stsl.	resavská	trnovská	kipriánovská
nominativ singuláru	*zemlja*	*zemlja*	*zemlě*	*zemlę*
genitiv singuláru	*zemlję*	*zemlje*	*zemlę*	
nominativ a akuzativ plurálu				
akuzativ singuláru	*zemljǫ*	*zemlju*		*zemlju*

Sekundární rysy byly poměrně ustálené v trnovské normě, ale velmi variabilní v resavské i kipriánovské normě. Nejvariabilnější ze sekundárních rysů byla v trnovské normě distribuce jerů. Tyto byly teoreticky podřízeny jerovému distribučnímu pravidlu, podle nějž se ь vyskytovalo pouze na konci přízvučného celku (kromě jednoslabičných slov majících jedinou souhlásku), případně po ч (*č*) nebo před příponami. Nejdůsledněji bylo toto pravidlo

[19] Staroslověnský tvar byl *dušę.*

uplatňováno v moldavských textech, případně pozdějších tiscích, kde může být ъ psáno v mediální pozici bez výjimek.

V resavské normě se litery ꙗ (ja) / ѥ (je) důsledně používají pouze po *l, n,* v případě ꙗ (ja) i v iniciální pozici. Jindy často docházelo k variaci ꙗ/ѧ (*ja/a*), ѥ/є/ѣ (*je/e*). Distribuce jerů zde byla méně důsledná než v trnovské normě. Litera ъ se nejdůsledněji (pokud vůbec) psala v předponách a předložkách, méně po likvidách. Zdvojení jeru ve finální pozici bylo nahrazeno diakritickým znaménkem (tzv. *kendemou*). Malá důslednost v distribuci ъ/ь i v rámci trnovské variety je typická pro církevněslovanské texty z Valašska. Největší variabilita primárních i sekundárních rysů se projevuje v církevněslovanských textech z východoslovanského prostředí.

Závěrečné období rané církevní slovanštiny severovýchodního typu vykazovalo tendence k dodržování řady distribučních pravidel homofonních liter, které byly napodobováním trnovských textů porušeny. Po dlouhém přechodném období se tak severovýchodní typ začal v 16. století stabilizovat na nových základech a v odlišných kulturně-politických podmínkách a pouze část specifických grafematických řešení rané severovýchodní církevní slovanštiny přežilo do současnosti.

Další vývoj jazyků východní a jihovýchodní Evropy a geografické přeskupení oblastí používání jednotlivých církevněslovanských typů přinesly i změny v markerech. Vedle variace и/ы /i/, ѣ/ѣ /e/, rozšířené v různých oblastech, se objevily i specifičtější variace, jako například ѧ/ѣ /ja/ typické pro Moldávii, ѧ/ѣ /e/ pro Valašsko, ѫ/ѹ /u/ pro východoslovanské oblasti.

Celkově lze tedy říci, že proces konvergence pravoslavných typů církevní slovanštiny, na jejímž počátku stála snaha o regulaci jihovýchodního typu, měla pod vlivem téhož faktoru (imitace) opačný důsledek (deregulaci) v resavské varietě a severovýchodním typu. Zároveň byl v obou těchto varietách pozastaven proces adaptace. Nejkonzervativnější varietou zůstala varieta trnovská, jejíž epicentrum bylo v rumunsky hovořících oblastech – vernakulární jazyk zde tedy měl s kulturním jazykem málo společného (jako vztah češtiny k latině) a v originálních textech se jeho vliv projevoval především v syntaxi. Trnovská norma se tak nejdéle udržovala v oblastech, kde převládal pasivní charakter církevněslovanské literatury, tj. byly především opisovány starší texty, kdežto nových textů vznikalo málo. Vedle rumunsky mluvících zemí tato situace dlouho panovala i ve východoslovanských komunitách Uherského království a

Polsko-litevské unie. V tomto regionu se při psaní nových textů dávalo přednost novému, nyní již literárnímu jazyku – ruténštině.[20]

Vývoj církevní slovanštiny v nepravoslavných regionech, Bosně a Chorvatsku, byl zcela stranou těchto změn a vývoj tedy pokračoval *přirozenou* cestou, tedy formou vernakularizace a postupné adaptace. Vzhledem k jazykové blízkosti obou regionů a podobnosti grafematického systému byly též výsledky těchto procesů do určité míry podobné. Oběma oblastem je společná a-vokalizace (*ĭ/*ŭ > /a/), jejíž frekvence v církevněslovanských textech stoupala a v pozdějších rukopisech či tiscích (jen v chorvatském prostředí) nabyla téměř pravidelnosti. Pro srovnání, v resavské církevněslovanské tradici, kde byl proces adaptace pozastaven, tento proces započal (v části srbské jazykové oblasti) až ke konci 16. století a vyvrcholil až v 18. století (srv. Mladenović 1986). Ohlas variace *ь/a*, typické pro chorvatskohlaholské prostředí, objevujeme i v česky psané Bibli hlaholské (Čermák 2020, 106). Podobně se chorvatskohlaholská a bosenská tradice vyrovnávaly s homofonií litery *ě* s *i/y* (Bosna, jižní a částečně střední oblast chorvatského pobřeží) nebo *e* (Chorvatské Přímoří a zejména Istrie), v některých rukopisech dokonce *ě/i/e*. Některé bosenské rukopisy obsahují velmi rozšířenou a zcela náhodnou variaci *ě/i/y*, která vede alespoň k postupnému vyloučení litery *y* (ы). V chorvatských církevněslovanských textech také došlo k šíření užití *děrvu* pro označení hlásky /j/ pod vlivem místní výslovnosti vycházející zejména z čakavských dialektů. Tento jev se v bosenském prostředí vyskytoval jen v administrativních textech. Pád Bosenského království (1463) bosenská standardní církevní slovanština nepřežila, později se objevovaly nejvýš texty hybridní, bližší jazyku vernakulárnímu. Plynulý vývoj chorvatské variety byl v zásadě ukončen v polovině 16. století (Mihaljević 2014, 43).

8. Diafázová a diastratická variace v církevněslovanském areálu

V církevněslovanském kulturním areálu nacházíme v oblasti psaných jazyků většinou nejzřetelnější opozici mezi standardní církevní slovanštinou a jazykem administrativních textů určených světským adresátům (úřední, případně administrativní, úžeji kancelářský jazyk). Úřední jazyk je ve většině regionů varietou nejbližší jazyku vernakulárnímu, neodpovídá mu však zcela, jelikož je závislý na místní kancelářské i církevněslovanské písemné tradici, ale může přijímat i vlivy jiných tradic. Výjimku tvoří Druhá bulharská říše,[21] kde se ze zkoumané doby podobné texty nezachovaly, a rumunsky mluvící země. Ve Valašsku a Moldávii (s několika sedmihradskými texty) má úřední jazyk slovanský základ inspirovaný různými

[20] V literatuře figuruje i pod názvy *staroběloruština* a *staroukrajinština*, *prosta mova* atd., dnes již zcela výjimečně *západní ruština.*

[21] Bez Vidinského carství.

kancelářskými tradicemi, přičemž vernakulární prvek byl ve zkoumaném období přítomen zejména syntakticky. Ve valašském prostředí byly církevní slovanštině nejvzdálenější dopisy, které měly do první čtvrtiny 15. století charakter převážně severobulharský, do konce 15. století zde však převládly rysy vycházející ze srbské kancelářské tradice. V Moldávii stály nejdále církevní slovanštině texty východoslovanského charakteru, mezi něž patřily jednak rané texty interní kanceláře, jednak korespondence s Polsko-litevským soustátím. V chorvatském, srbském a východoslovanském prostředí se úřední jazyk používal jak k administrativním účelům, tak pro zaznamenání lokálního práva, které bylo v jazykové opozici k přeloženým jazykovým právním památkám.

Výsledkem kombinace rysů jazyka úředního (případně vernakulárního) a standardní církevní slovanštiny v rámci jednoho textu je *hybridní varieta*, jejíž jednotlivé projevy se liší poměrem knižních a administrativních/vernakulárních rysů. Touto varietou jsou psány nejrůznější texty, jejichž žánrové zařazení se v různých jazykových společenstvích liší. Významnou skupinu hybridních textů představují určité typy kancelářských listin. Mezi ně patří tzv. chrysobully (zlaté buly) adresované zejména církevním institucím (hlavně klášterům). Ty byly vydávány převážně bulharskou, srbskou a valašskou kanceláří a obsahují rozsáhlé církevněslovanské pasáže (zejména *arengu*, případně *sankci*), jejichž norma ovšem nemusí být tak přísná, jako v textech základního korpusu. Necírkevněslovanské tvary se soustředí do *dispozice* listin. Jazykové rozdíly mezi segmenty listin je poměrně malý v případě bulharských chrysobull.

Ve valašském a moldavském prostředí lze za hybridní označit i běžné interní listiny (tzv. *orisma*, respektive *uriky*), kde se sice ustálené formule snaží dodržovat církevněslovanskou normu, dopisované pasáže se od ní ale významně vzdalují. Za hybridní lze také považovat řadu listin (většinou adresovaných vedení Dubrovnické republiky) vydaných bosenskou kanceláří od roku 1376, kdy se tato instituce začala s různým úspěchem snažit o nápodobu srbského kancelářského jazyka a stylu. Ve východoslovanském prostředí průnik církevní slovanštiny do administrativních textů nebyl tak velký, výraznější ale může být v listinách vydaných církevními představiteli.

Z nediplomatických textů mohou být hybridním jazykem psány texty, které se tematicky nejvíce vzdalují základnímu biblicko-liturgickému korpusu. Mezi ně patří zejména narativní nenáboženské texty, například Alexandreida (dochovaná v srbském, bosenském,

ruténském, později i moldavském prostředí),[22] Trojánská kronika (dochovaná v bulharském a srbském prostředí), domácí letopisy (sepsané ve východoslovanském, později i srbském a moldavském prostředí), případně další originální či nově přeložené texty různých žánrů (zejména ve východoslovanském a chorvatském prostředí). V prostředí Polsko-litevské unie měl hybridní jazyk tendenci pronikat i do žánrů, tradičně psaných církevní slovanštinou. V 16. století zde nový literární jazyk, založený na jazyce úředním, pronikl do textů základního korpusu (Temčinas 2020). Poměr prvků církevní slovanštiny a vernakulárních nebo úředních variet se v jednotlivých textech odlišuje a zahrnuje různé jazykové roviny.

Rozdíly mezi církevní slovanštinou a úředním jazykem jsou definovány v různých lokálních diasystémech různě a pochopitelně se vyvíjejí v čase. Nejprve si shrňme rozdíly grafematické. Ačkoli i způsob zápisu úředního jazyka vycházel zpravidla ze stejných principů jako pravopis kulturního jazyka, nebyl tolik vázán tradicí jako knižní texty. V některých případech mohl být úřední jazyk ovlivněn různými kancelářskými jazyky, např. bosenský srbským a nejspíš i chorvatským, valašský bulharským a srbským, externí moldavský litevským a valašským. Jazyk používaný dubrovnickou, albánskou, uherskou a osmanskou kanceláří v sobě mohl mísit vlivy srbské a bosenské kanceláře a odrážet různé nářeční základy. V úředním jazyce se proto můžeme setkat s redukcí homofonních liter. To se týká např. písmena ы (*y*), které bylo odsunuto nebo výrazně redukováno v bosenském, srbském a valašském úředním jazyce. V chorvatském a bosenském úředním jazyce bylo redukováno užití *nesystémového* písmena ю (*ju*) po souhláskách, a to důsledněji než v knižním jazyce. Použití písmena *ě* (ѣ, ѣ), které mělo v některých pravopisných dva různé významy (/ja/ a místní reflex *ě), bylo v chorvatském, bosenském a valašském úředním jazyce postupně omezeno pouze na /ja/, v srbské kanceláři bylo výrazně redukováno. Podobně se v chorvatském a bosenském prostředí, s předstihem vůči knižnímu jazyku, prosadila a-vokalizace. Ve valašském prostředí, v němž koexistovala trnovská i resavská norma, se úřední jazyk (nejprve jazyk dopisů) postupně zbavil ѧ a ѫ. Specifické nové litery byly vytvořeny nebo se udržely pro zápis rumunských jmen (ѫ */ə/, ѧ */ɨn/, ѭ /dʒ/) v rumunsky mluvících zemích. V případě, že se úřední varieta nezbavila nadbytečných písmen, variace homofonních liter byla silnější než v církevněslovanských textech. Mezi další nápadná grafematická specifika úřední variety patřily reflexy *tj a *dj:

[22] Na sklonku 15. století se tzv. *srbská* Alexandreida a další podobné texty objevují i v prostředí moskevského státu. Zde se však tyto texty snaží přiblížit církevněslovanské normě a přes některé jednotliviny je obtížné je označit za hybridní.

	stsl./csl.	chorvatská	bosenská	srbská	valašská	východoslovanské úřední variety
*tj	щ/шт (*št*)	шт (jako v csl.)	ћ (*děrv)*	к (*k*)	щ (jako v csl.), později к (*k*)	ч (*č*)
*dj	жд/[illegible] (*žd*)	0, ꙉ (*děrv)*	0, vzácně ћ (*děrv*)	г (*g*)	жд (jako v csl.), později г (g)	ж (*ž* jako v rané severovýchodní csl.)

Výrazně se z hlediska historické fonologie odlišovala církevní slovanština od východoslovanských úředních variet (částečně i od některých výrazů jazyka moldavské interní kanceláře), které si udržely řadu obecně východoslovanských rysů (např. plnohlasí, počáteční *ro-* a *o-*), jež je odlišovaly od ostatních úředních variet církevněslovanského areálu. V textech bosenské, srbské, vidinské, valašské, moldavské a litevské kanceláře (a předchozích kancelářích na témže území) nacházíme změnu **v(-) > u(-)* nebo variaci *v-/u-* v iniciální pozici. Tento jev je také nejvýraznějším fonologickým vernakularismem v raných srbských letopisech. Jediným neknižním fonologickým rysem, vyskytujícím se v dochovaných bulharských listinách (a pak i v raném valašském úředním jazyce) je občasná absence epentetického *l*.

Vedle opozice grafematicko-fonologické jsou mezi církevní slovanštinou a úředními, případně hybridními varietami, významné rozdíly morfologické, morfosyntaktické a lexikální. Mezi nejvýznamnější patří rysy typologické, související s redukcí deklinace v bulharštině a rumunštině. Ty se projevují spíše namátkově v bulharských a moldavských listinách (zejména občasným výskytem obecného pádu), pravidelněji pak ve formě dvoupádového systému (nominativ-akuzativ a genitiv-dativ) ve valašských dopisech. Mezi další rozdíly patří l-préteritum ve východoslovanských a moldavských světských listinách oproti jednoduchým minulým časům v církevní slovanštině. Některé kancelářské jazyky se vyznačovaly specifickým tvořením futura, např. používáním tvaru (3. osoba singuláru) *budetъ* + infinitiv v litevských listinách, *imetъ* + infinitiv v moskevských a některých moldavských listinách, výskytem zkrácených tvarů slovesa **xotěti* v srbských (*ke*), bosenských (*ħe*), chorvatských (оꙉе), bulharských (*štet*) a valašských (*štet, če(t), ke(t)*) listinách.

Ve většině lokálních diasystémů nacházíme binární opozici mezi mluvnickými tvary užívanými v jazyce světských listin a církevní slovanštinou. Ta se projevuje specifickými koncovkami:

Slovní druh	Příklady
Substantiva	Instrumentál singuláru v srbských, bosenských a pozdějších valašských listinách *rukom*, v chorvatských listinách *ruku* (oproti místnímu csl. *rukoju*, které se používalo ve východoslovanských kancelářských varietách). Akuzativ plurálu ve všech těchto úředních varietách *ruke* (oproti místnímu csl. *ruky/ruki*, které se používalo ve východoslovanských kancelářských varietách).
Adjektiva	Genitiv singuláru maskulina neutra tvrdých adjektiv v srbských, bosenských, chorvatských a pozdějších valašských listinách *-oga*, ve východoslovanských, raných valašských a některých moldavských listinách *-ogo* oproti csl. *-ago*.
Zájmena	V bulharských, východoslovanských a raných valašských listinách *chto*, v bosenských *tko*, v chorvatských *gdo* oproti církevněslovanskému tvaru *kto*, převládajícímu také v srbských a moldavských listinách.
Slovesa	Absence *-t* ve 3. osobě singuláru a plurálu v srbském, bosenském a chorvatském kancelářském jazyce. Koncovka 1. pl. prézentu (případně aoristu) *-mo* v litevském, moldavském, valašském, srbském, bosenském a chorvatském kancelářském jazyce oproti csl. *-mъ/mь*, případně *-my*. Koncovka *-š* ve 2. osobě singuláru prézentu ve všech oblastech oproti csl. *-ši*.

Významná je opozice repertoárů synsémantik v církevní slovanštině a kancelářských jazycích. To se může týkat např.

- adverbií (např. *teper* v litevských a moldavských, *sada* v chorvatských a bosenských, *sьda* v srbských, *sъga* ve valašských listinách oproti csl. *nyně/nynja* ‚nyní'),
- spojek (*ali* v chorvatských, *abo* v litevských a moldavských listinách oproti csl. *ili* ‚nebo'),
- způsobu připojování vztažných vět (nesklonné *što* v litevských, moldavských, valašských, srbských listinách, chorvatské skloňované *ki* nebo moskevské *kotoroj* oproti csl. vztažnému zájmenu *iže*).

Kancelářské jazyky se samozřejmě vyznačovaly i specifickou terminologií (např. v chorvatských, litevských a moldavských listinách *škoda*, v srbských a bosenských *čteta/šteta*

oproti csl. *paguba, pakostь* ‚škoda'; v moldavských a valašských *chotar*, moskevských *rubež*, chorvatských *kunfin*, csl. *mežda* ‚hranice pozemku' a další varianty pocházející z *medja v jiných oblastech).

Různé kancelářské tradice se vyznačovaly různým stupněm konzervativnosti. Z vernakulárního jazyka tedy mohly přijímat pouze některé rysy nebo se vernakulární rysy objevovaly vedle církevněslovanských, např. raně moldavské *use*, dubrovnické a pozdně valašské *sve* oproti preferenci *vse* v litevské a srbské kanceláři (csl. *vse/vьse/vъse*, srv. stsl. *vьse* ‚vše'). V hybridních textech se rysy vernakulární, často odpovídající jazyku světských listin, proplétají s církevněslovanskými.

Složitější systém nacházíme v bulharském prostředí druhé poloviny 14. století. Zde není tak jasná opozice mezi církevní slovanštinou a kancelářským jazykem, snad i kvůli fragmentárnosti dochování diplomatického korpusu. Morfologické rysy nacházející se v místních památkách však můžeme rozdělit do čtyř úrovní:

- Archaické se objevují spíše vzácně a odrážejí starší vrstvu jazyka (anebo písařovu představu o ní), např. nestažené tvary adjektiv a sloves (*dobraago* ‚dobrého', *chotěaše* ‚chtěl'), některé archaické tvary mohou být tvořeny jen od určitých slov.
- Standardní jsou tvary, které se ve střední církevní slovanštině ustálily v základním biblicko-liturgickém korpusu. Ve valné většině se jedná o tvary totožné se staroslověnštinou, patří mezi ně ale i některé novější tvary, např. stažené (*dobrago* ‚dobrého', *chotěše/chotęše* ‚chtěl', ale také *dobrychь* ‚dobrých', srv. stsl. *dobrajego, chotěaše, dobryichъ*) či nové koncovky (nom. sg. jo-kmenů *mǫžie*, srv. stsl. *mǫži* ‚muži', 1. osoba plurálu atematických sloves *-my*, srv. stsl. *-mъ*).
- Substandardní jsou tvary vyskytující se v originálních církevněslovanských textech (a překladech) zhotovených v Bulharsku druhé poloviny 14. století, které se nedostaly do základního korpusu, např. rozšíření jednoslabičných o-kmenů o původně u-kmenový morfém *-ov-*, lokál plurálu (j)o-kmenů *-ochь/-echь* (stsl. *ěchъ*, *-ichъ*), pronominální koncovky lokálu singuláru dlouhého tvaru adjektiv: *-omь* v maskulinu a neutru (stsl. *-ějemь*), *-oi* ve femininu (stsl. *-ěi*).
- Vernakulární rysy vyskytující se v některých bulharských textech a listinách 14. století, které se nedostaly do církevních knih (např. koncovka genitivu singuláru maskulin a neuter tvrdých adjektiv *-ogo*, zájmeno 3. osoby *egov*), ale vyskytovaly se v raných valašských listinách.

Nové rysy střední církevní slovanštiny (první tři úrovně) se prostřednictvím opisování bulharských textů šířily i v dalších pravoslavných písemných tradicích, kde mohly být podpořeny existencí podobných tvarů v místních vernakulárních jazycích. S koexistencí několika úrovní církevněslovanských morfologických tvarů se pak museli vyrovnávat gramatici, působící ve východoslovanském prostředí od konce 16. století.

9. Závěr

Ve druhé kapitole těchto tezí jsme předestřeli tři základní otázky, na něž jsme se snažili v naší práci přinést odpověď. Prvním naším cílem byla metoda popisu jazyka církevněslovanských památek. Ty jsou tradičně základně rozlišovány podle rysů, které jsme nazvali primárními (písmo a reflexy pozdně praslovanských nosových samohlásek) a jež nám dovolují odlišit základní typy církevní slovanštiny. Pro přesnější určení variety, a to diatopické i diachronní, slouží především rysy sekundární, mezi něž patří na prvním místě reflexy pozdně praslovanských redukovaných samohlásek včetně jejich kombinace s likvidami (počet užívaných jerů, jejich distribuce a vokalizace) a zápis jotace, tj. grafematická řešení odpovídající literám ѩ (*ja*) a ѥ (*je*) učebnicové staroslověnštiny. Mezi tyto sekundární rysy patří také způsob používání diakritických znamének (zejména tradiční vs. nová diakritika)[23] a některé výrazné regionální rysy (např. *dj > *ž* v rané církevní slovanštině severovýchodního typu, užití písmena *dzělo*, litery řeckého původu apod.). Definujeme-li si různé variety (např. rašskou, trnovskou apod.) pomocí kombinace primárních a sekundárních znaků, můžeme přehledněji určit, které rysy nalezené v textu se této definici vymykají. Tyto výjimky pak můžeme interpretovat buď jako vliv jiné variety (např. jazyk opisované předlohy), příznak umístění textu do přechodného období vývoje variety nebo jako marker substrátu.[24] Sledování těchto rysů může být důležitější pro období střední církevní slovanštiny, kdy čistě paleografické rozdíly (např. duktus, ornamenty) mezi texty z pravoslavných zemí jsou malé, ale o to intenzivnější je míšení variet.

Badatelé, kteří se snaží podrobně popsat jazyk nějaké památky, nezřídka věnují pozornost podrobnému sledování variabilních rysů (například variace jerů či jusů v určitých pozicích v trnovských textech) a jejich srovnání s etymologizovanou staroslověnštinou. V této souvislosti je třeba si uvědomit existenci *normativní variability*, tedy skutečnosti, že i v poměrně stabilizovaných varietách církevní slovanštiny některé rysy zůstávaly variabilní a autorova preference ve výběru konkrétního alografu se mohla řídit nikoli etymologickými principy, ale spíše nápodobou nějaké předlohy,[25] snahou o jakousi poziční distribuci,[26]

[23] V případě nové diakritiky jsme nechali stranou polohu přízvuků a některých méně častých diakritických znamének. Tyto rysy mohou v rámci téže variety podléhat určité variaci.

[24] Například zápis лє místo лиє nebo лѣ místo лѧ v jinak resavsky vypadajícím textu, který svědčí nejspíše o nějakém vlivu trnovské variety, nebo *hyperkorektní* tvary typu *Prъsi* místo *Persi* ‚Peršané' v jinak trnovsky vypadajícím textu, které prozrazují vliv východoslovanského prostředí.

[25] Např. dávání litery ж, ѕ na různá místa odpovídající /u/, respektive /z/ v kipriánovských rukopisech.

[26] Např. tendence psát ы (*y*, fonologicky totožné s *i*) spíše v koncovkách, které nalézáme v některých srbských rukopisech.

estetickým pocitem,[27] či úsporou prostoru a materiálu.[28] V rámci týchž pravopisných systémů pak přesnější určení původu rukopisů umožňují markery, které mohou být jak grafematické, tak morfosyntaktické. Pro určení specifických rysů nějakého textu je tak důležitější odhalit *nekompatibilitu* primárních a sekundárních rysů, případně přítomnost určitých markerů, než se podrobně soustředit na variaci v rámci normativní variability. I tato však může prozrazovat určité tendence, které nás mohou dovést k písařským manýrám společným určité skupině rukopisů.

Odpověď na naši druhou otázku týkající rozdílů mezi varietami standardní církevní slovanštiny jsme poskytli podrobně v knize i stručně v tomto textu. Popsali jsme, že v raném období církevní slovanštiny jednotlivé variety procházely postupnou adaptací, tj. kulturní jazyk s odstupem reagoval na změny v jazyce vernakulárním (zejména zjednodušením či přizpůsobením zápisu). Zatímco v nepravoslavných jazykových společenstvích (Chorvatsko, Bosna) tento proces v průběhu pozdního středověku pokračoval, v pravoslavných oblastech byl pozastaven. Zdejší církevněslovanské variety byly vystaveny hlubokým konvergenčním procesům a písemná kultura pravoslavných jižních a východních Slovanů se poměrně dlouho vyrovnávala s následky vzájemného smíšení variet. Varieta, která tyto procesy fakticky vyvolala (jihovýchodní typ a konkrétně trnovská varieta) se přenosem svého těžiště na neslovansky mluvící území zakonzervovala. Kromě relativně stabilní moldavsko-trnovské variety tak 15. století bylo pro všechny ostatní církevněslovanské variety přechodným obdobím. Zatímco nepravoslavné variety zápasily se sílícím vernakulárním vlivem, resavská a zejména kipriánovská varieta podléhaly míšení sekundárních a ve druhém případě i primárních rysů různého původu.

V případě odpovědi na třetí otázku, týkající se variací v rámci místních diasystémů, jsme konstatovali, že vedle jednoduché binární opozice tvarů standardní církevní slovanštiny a úředního jazyka, vycházejícího z jazyka vernakulárního, nacházíme v rámci církevněslovanského kulturního jazyka i víceúrovňový, původně bulharský systém podobný diasystému byzantskému (srv. Jeffreys 1975, 173), který postrádá písemnou varietu nevycházející z kulturního jazyka. Bulharský systém se podílel na vzniku velmi komplexních diasystémů písemných variet rumunsky mluvících zemí, jejichž součástí také dlouho nebyla varieta založená na vernakulárním jazyce. Také hybridní a úřední písemné tradice podléhaly

[27] Např. psaní -ѡмъ na konci přízvučných celků ve varietách, které jinak v této pozici píšou -ѣ, zápis *širokého o* (ѻ) namátkově mimo obvyklá místa (tj. v iniciální pozici) v nejnákladnějších moldavských čtveroevangeliích.

[28] S tím souvisí například rozdíly v užitím některých liter v rukopisech a na nápisech či později v tiscích.

zejména v 15. století důležitým změnám. Ve východoslovanské oblasti byl v souvislosti s politickou centralizací zahájen proces stabilizace dvou velkých kancelářských tradic: litevské a moskevské. V souvislosti s šířením oblasti použití došlo ke zvýšení variability v chorvatskohlaholském hybridním a úředním jazyce a k rozšíření písemných variet na bázi štokavštiny vycházejících z tradic srbské, bosenské a dubrovnické kanceláře. Ve spojení se zmíněnými trendy se pak postupně změnil matricový jazyk kancelářských variet Valašska a Moldávie, které reagovaly na procesy probíhající jak v jihoslovanském, tak východoslovanském prostředí.

Účelem naší práce bylo nejen popsat církevněslovanský diasystém a jeho vývoj v pozdním středověku, ale nabídnout trochu jiný pohled na způsob jeho zkoumání. Věříme také, že naše perspektiva může být užitečná i pro badatele jiných kulturních areálů.

10. Literatura

Bakalla 1984: BAKALLA, Muhammad Hasan: *Arabic Culture Through its Language and Literature.* London 1984.

Banniard 2013: BANNIARD, Michel: The transition from Latin to the Romance languages. In: Maiden, M. et al.: *The Cambridge History of the Romance Languages.* Cambridge 2013, 57–106.

Belić 1999: БЕЛИЋ, Александар: *Историја српског језика.* Београд 1999.

Bogdan 1978: BOGDAN, Damian P.: *Paleografia romano-slavă: tratat şi album*. Bucureşti 1978.

Bogdanović 1978: БОГДАНОВИЋ, Димитрије: *Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландар.* Београд 1978.

Bogdanović 2011: БОГДАНОВИЋ, Димитрије et al.: *Опис ћирилских рукописних књига манастира Високи Дечани*. Београд 2011.

Bounatirou 2020: BOUNATIROU, Elias: Church Slavic, Recensions of. In: Greenberg, Marc L. et al.: *Encyclopedia of Slavic Languages and Linguistics Online*. Leiden – Boston 2020. Online: <https://referenceworks.brillonline.com/entries/encyclopedia-of-slavic-languages-and-linguistics-online/church-slavic-recensions-of-COM_032050>.

Classen 2016: CLASSEN, Albrecht: Multilingualism in the Middle Ages Theoretical and Historical Reflections. An Introduction. In: Classen, Albrecht [ed.]: *Multilingualism in the Middle Ages and Early Modern Age. Communication and Miscommunication in the Premodern World*. Berlin – Boston 2016, 1–46.

Čermák 2020: ČERMÁK, Václav: *Hlaholské písemnictví v Čechách doby lucemburské*. Praha 2020.

Damjanović 2008: DAMJANOVIĆ, Stjepan: *Jezik hrvatskih glagoljaša*. Zagreb 2008.

Đorđić 1971: ЂОРЂИЋ, Петар: *Историја српске ћирилице.* Београд 1971.

Edroiu 2013: EDROIU, Nicolae: *Scrierea chirilică românească.* Cluj-Napoca 2013.

ESJS: HAVLOVÁ, E., ERHART, A., JANYŠKOVÁ, I. [ed.]: *Etymologický slovník jazyka staroslověnského.* 1–20. Praha - Brno 1989–2021.

Gaľčenko 2001: ГАЛЬЧЕНКО, Мария Г.: *Книжная культура. Книгописание. Надписи на иконах Древней Руси.* Москва – Санкт Петербург 2001.

Grković-Mejdžor 2007: ГРКОВИЋ-МЕЏОР, Јасмина: *Списи из историјске лингвистике.* Нови Сад.

GSBE: ДУРИДАНОВ, Иван [ed.]: *Граматика на старобългарския език.* София 1991.

Hauptová 1998: HAUPTOVÁ, Zoe: K problému rekonstrukce staroslověnských textů. *Slavia* 67, 1998, 1–2, 5–10.
Hnatenko 2016: ГНАТЕНКО, Людмила: *Палеографічно-орфографічна атрибуція української кириличної рукописної книги: уставні та півуставні кодекси кінця XIII – початку XVII ст.* Київ 2016.
Horrocks 2010: HORROCKS, Geoffrey C.: *Greek: a History of the Language and its Speakers*. Malden 2010.
Hunger 1981: HUNGER, Herbert: *Anonyme Metaphrase zu Anna Komnene, Alexias XI-XIII: ein Beitrag zur Erschliessung der byzantinischen Umgangssprache*. Wien 1981.
Charalampiev 1990: ХАРАЛАМПИЕВ, Иван: *Езикът и езиковата реформа на Евтимий Търновски*. София 1990.
IBSL: МИЛТЕНОВА, Анисава [ed.]: *История на българската средновековна литература*. София 2008.
IGRJa: Крысько, Вадим Б. [ed.]: *Историческая грамматика русского языка: энциклопедический словарь*. Москва 2020.
Ivanova 1981: ИВАНОВА, Климентина: *Български, сръбски и молдо-влахийски кирилски ръкописи в сбирката на М. П. Погодин.* София 1981.
Ivanova-Mirčeva – Charalampiev 1999: ИВАНОВА-МИРЧЕВА, Дора, ХАРАЛАМПИЕВ, Иван: *История на българския език*. Велико Търново 1999.
Izotov 2001: ИЗОТОВ, Андрей И.: *Старославянский и церковнославянский языки: Грамматика, упражнения, тексты: Учебное пособие для средних и высших учебных заведений*. Москва 2001.
Jeffreys 1975: JEFFREYS, Michael J.: The Literary Emergence of Vernacular Greek. *Mosaic: A Journal for the Interdisciplinary Study of Literature* 8, 1975, 4, 171–93.
Kamčatnov 2015: КАМЧАТНОВ, Александр М.: *История русского литературного языка XI – первая половина XIX века.* Москва 2015.
Karadžova 1994: КАРАДЖОВА, Даринка: *Котленският книжовен център през XVIII век.* Пловдив 1994
Kardaš – Ramić-Kunić 2022: KARDAŠ, Mehmed, RAMIĆ-KUNIĆ, Erma: Grigorovič-Giljferdingovi odlomci evanđelja – grafijsko-jezička i tekstološka analiza. *Slovo* 72, 2022, 1, 93–127.
Karskij 1979: КАРСКИЙ, Евфимий Ф.: *Славянская кирилловская палеография.* Москва 1979.
Karyolemou 2014: KARYOLEMOU, Marilena: What Can Sociolinguistics Tell us about Learned Literary Languages? In: Hinterberger, M. [ed.]: *The Language of Byzantine learned literature.* Turnhout 2014, 34–51.
Keipert 1987: KEIPERT, Helmut: Kirchenslavisch und Latein. Über die Vergleichbarkeit zweier mittelalterlicher Kultursprachen. In: Birkfellner, G. [ed.]: *Sprache und Literatur Altrusslands*. Münster 1987, 81–109.
Keipert 2014: KEIPERT, Helmut: Kirchenslavisch-Begriffe. In: Gutschmidt, K. et al. [ed.]: *Die slavischen Sprachen / The Slavic Languages. Band 2.* Berlin – München – Boston 2014, 1211–1252.
Kodov 1969: КОДОВ, Христо: *Опис на славянските ръкописи в библиотека на Българската академия на науките.* София 1969.
Kosek 2017: Kosek, Pavel: Periodizace vývoje češtiny. In: Karlík, P., Nekula, M., Pleskalová, J. [ed.]: CzechEncy - Nový encyklopedický slovník češtiny. Online: <https://www.czechency.org/slovnik/PERIODIZACE VÝVOJE ČEŠTINY>.
Kuna 2008: KUNA, Herta: *Srednjovjekovna bosanska književnost*. Sarajevo 2008.
Kurz 1969: KURZ, Josef: *Učebnice jazyka staroslověnského*. Praha 1969.
Lamprecht 1987: LAMPRECHT, Arnošt: *Praslovanština*. Brno 1987.

Lichačov 1986: Лихачев, Дмитрий С.: *Исследования по древнерусской литературе*. Ленинград 1986.
Lichačov 2001: Лихачев, Дмитрий С., Алексеев, Анатолий А., Бобров, Александр Г.: *Текстология на материале русской литературы X – XVII веков*. Санкт-Петербург 2011.
Lozić Knezović – Galić Kakkonen 2010: Lozić Knezović, Katarina, Galić Kakkonen, Gordana: Odnos crkvenoslavenskoga jezika i govornoga jezika u hrvatskome srednjovjekovlju. *Časopis za hrvatske studije* 6, 2010, 211–226.
Lukin 2001: Лукин, Павел Е.: *Письмена и православие.* Москва 2001.
Mareš 2000: Mareš, František Václav: *Cyrilometodějská tradice a slavistika.* Praha 2000.
Mathiesen 1984: Mathiesen, Robert: The Church Slavonic Language Question: An Overview (IX-XX Centuries). In: Picchio R., Goldblatt., H. [ed.]: *Aspects of the Slavic Language Question I*. New Haven 1984, 45–65.
Mathiesen 2008: Mathiesen, Robert: The System and Nature of Church Slavonic Literatury (Fifty Theses). Goldblatt, H. [ed.]: *Slavia Orthodoxa & Slavia Romana. Essays Presented to Riccardo Picchio by his Students on the Occasion of his Eightieth Birthday. September 7, 2003.* New Haven 2008, 175–210.
Meyers-Scotton 2002: Meyers-Scotton, Carol: *Contact Linguistics. Bilingual Encounters and Grammatical Outcomes.* Oxford 2002.
Mihaljević 2014: Mihaljević, Milan et al.: *Hrvatski crkvenoslavenski jezik.* Zagreb 2014.
Mihaljević 2018: Mihaljević, Milan: *Jezik najstarijih hrvatskoglagoljskih rukopisa*. Zagreb 2018.
Miklas 2004: Miklas, Heinz: Zur Relevanz des neuen sinaitischen Materials für die Entwicklungsgeschichte der Glagolica. In: Dürrigl, M.-A. et al. [ed.]: *Glagoljica i hrvatski glagolizam*. Zagreb 2004, 389–399.
Milanović 2004: Милановић, Александар: *Кратка историја српског књижевног језика.* Београд 2004.
Mirčev 1978: Мирчев, Кирил: *Историческа граматика на българския език.* София 1978.
Mironova 2001: Миронова, Татьяна Л.: *Хронология старославянских и древнерусских рукописных книг X-XI вв.* Москва 2001.
Mitu 2002: Mitu, Mihai: *Slavona românească. Studii şi texte.* Bucureşti 2002.
Mladenović 1986: Младеновић, Александар: Српска редакција старословенског језика – неке особине из текстова XVII века. *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику* 29/1, 103–112.
Mladenović 2008: Младеновић, Александар: *Историја српског језика. Одабрани радови*. Београд 2008.
Montaner Frutos 2012: Montaner Frutos, Alberto: El continuo diastrático de la espectroglosia latinorromance ibérica medieval. *E-Spania* 13, 2012, juin. Online: <https://doi.org/10.4000/e-spania.21093>.
Mošin 1973: Мошин, Владимир А.: Палеографическо-орфографические нормы южнославянских рукописей. In: Жуковская, Л.П.: *Методическое пособие по описанию славяно-русских рукописей для Сводного каталога рукописей, хранящихся в СССР. Выпуск I*, Москва 1973, 43–75.
Najenko 2022: Наєнко, Галина: Українська редакція церковнослов'янської мови в парадигмі сучасної лінгвістики. *Slavia Orientalis* 71, 2022, 4, 779–795.
Pentkovskij 2012: Пентковский, Алексей М.: Иерусалимский устав. In: *Православная энциклопедия* Т. 21, 2012, 504–506. Online: <http://www.pravenc.ru/text/293798.html>.
PHJ: Bratulić, Josip et al.: *Povijest hrvatskoga jezika. 1. knjiga: srednji vijek.* Zagreb 2009.

Purjajeva 2018: Пуряєва, Наталія: Українська мова в літургійній практиці українських церков. *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія «Філологія»* 42, 2018, 128–146. .

Rajkov et al. 1994: Райков, Божидар et al.: *Каталог на славянските ръкописи в библиотеката на Зографския манастир в Света гора*. София 1994.

Remňova 2003: Ремнева, Марина Л.: *Пути развития русского литературного языка XI-XVII вв.* Москва 2003.

Ribarova 2005: Рибарова, Зденка: *Јазикот на македонските црковнословенски текстови.* Скопје 2005.

Savić 2016: Савић, Виктор: Српска редакција црквенословенског језика: од св. Климента, епископа словенског, до св. Саве, архиепископа српског. *Slověne* 2006, 2, 231–339.

SLER 1992: Петканова, Донка [ed.]:*Старобългарска литература. Енциклопедичен речник.* Велико Търново 1992.

SLER 2003: Петканова, Донка [ed.]:*Старобългарска литература. Енциклопедичен речник.* Велико Търново 2003.

Sobolevskij 1894: Соболевскій, Алексей И.: *Южнославянское вліяніе на русскую писменность въ XIV-XV вѣкахъ.* С. Петербургъ 1894.

Stankovska 2018: Станковска, Петра: Предполагаемая реформа Климента Охридского и дальнейшее развитие глаголицы: графемы для написания носового переднего ряда и еры. In: *Св. Климент Охридски в култура на Европа.* София 2018, 402–421.

Suprun – Moldovan 2005: Супрун, Адам Е., Молдован, Александр М.: Старославянский и церковнославянский язык. In: *Языки мира. Славянские языки.* Москва 2005, 29–69.

SVSR: Olteanu, Pandele et al.: *Slava veche şi slavona românească*. Bucureşti 1975.

Ščepkin [1918] 1967: Щепкин, Вячеслав Н.: *Русская палеография*. Москва 1967.

Štavljanin-Đorđević et al. 1986: Штављанин-Ђорђевић, Љубица et al.: *Опис ћирилских рукописа Народне библиотеке Србије.* књ. 1. Београд 1986.

Štec 2005: Štec, Mikuláš: *Cirkevná slovančina*. Prešov 2005.

Taft 1992: Taft, Robert F.: *The Byzantine Rite. A Short History.* Collegeville 1992.

Tachiaos 1977: Tachiaos, Anthony-Emil: Mount Athos and the Slavic Literatures. *Cyrillomethodianum* IV. Thessalonique 1977, 1–35.

Temčinas 2020: Темчин, Сергей Ю.: Языки восточнославянской культуры Великого княжества Литовского и Польского королевства и религия. In: Доронин, Александр В. [ed.]: *Религия и русь, XV–XVIII века*. Москва 2020, 93–106.

Tolstoj 1988: Толстой, Никита И.: *История и структура славянских литературных языков.* Москва 1988.

Totomanova 1985: Тотоманова, Анна-Мария: Редакции на старобългарски език. In: Игнатова, А.; Станчев, К. [ed.]: *Изследования по кирило-методиевистика*. София, 192–203.

Trapp 1993: Trapp, Erich: Learned and vernacular literature in Byzantium: dichotomy or symbiosis? *Dumbarton Oaks Papers* 47, 1993, 115–129.

Trunte 1991: Trunte, Hartmut: **Словѣньскъи ѩзыкъ**. *Ein praktisches Lehrbuch des Kirchenslavischen in 30 Lektionen zugleich eine Einführung in die slavische Philologie. Band 1. Altkirchenslavisch*. München 1991.

Trunte 1998: Trunte, Nikolaos H.: **Славе́нскїй ѩзы́къ**. *Ein praktisches Lehrbuch des Kirchenslavisches in 30 Lektionen. Band 2. Mittel- und Neukirchenslavisch.* München 1998.

Trunte 2018: TRUNTE, Nicolina: Urkirchenslavisch Auf der Suche nach einer verschütteten Sprache. *Die Welt der Slaven* 63, 2018, 1, 40–73.
Trunte 2021: TRUNTE, Nicolina: *Staroslavenska riječ: gramatika starocrkvenoslavenskoga jezika, staroslavenski tekstovi, staroslavensko nasljeđe u Hrvata*. Zagreb 2021.
Turilov – Moškova 2016: ТУРИЛОВ, Анатолий А., МОШКОВА, Људмила В.: *Каталог словенских рукописа светогорских манастира*. Београд 2016.
Turilov 2012: ТУРИЛОВ, Анатолий А.: *Межславянские культурные связи эпохи средневековия и источниковедение истории и культуры Славян.* Москва 2012.
Uspenskij 2002: УСПЕНСКИЙ, Борис А.: *История русского литературного языка XIV-XVII вв*. Москва 2002.
Vajs 1932: VAJS, Josef: *Rukověť hlaholské paleografie: uvedení do knižního písma hlaholského*. Praha 1932.
Vasilev 1980: ВАСИЛЕВ, В.: Правописната реформа на Евтимий и отражението и в произведения на негови следовници ин на Българските дамаскини. In: Русев, П. et al. [ed.]: *Търновска книжовна школа 2*. София 1980, 405–421.
Večerka 1976: VEČERKA, Radoslav: Zur Periodisierung des Altkirchenslavischen. In: Zagiba, F. [ed.]: *Methodiana. Beiträge zur Zeit und Persönlichkeit, sowie zum Schicksal und Werk des hl. Method.* Graz 1976.
Večerka 2000: VEČERKA, Radoslav: *Základy slovanské filologie a staroslověnštiny*. Brno 2000.
Vepřek 2016: VEPŘEK, Miroslav: Slovanská bohoslužba v české římskokatolické církvi v současnosti jako cyrilometodějské dědictví. *Konštantínove listy* 9, 2016, 1, 192–198.
Worth 1983: WORTH, Dean S.: *The Origins of Russian Grammar*. Columbus 1983.
Zagrebin 2006: ЗАГРЕБИН, Вячеслав М.: *Исследования памятников южнославянской и древнерусской письменности.* Москва – С.-Петербург 2006.
Žagar 2013: ŽAGAR, Mateo: *Uvod u glagoljsku paleografiju* I. Zagreb 2013.
Žeňuch 2011: ŽEŇUCH, Peter: Liturgický jazyk, jazykové vedomie a identita v prostredí cirkvi byzantsko-slovanského obradu na Slovensku (Na príklade slovenských gréckokatolíkov). *Кирило-Методиевски студии* 20, 2011, 29–59.
Živov 1993: Живов, Виктор М.: Гуманистическая традиция в развитии грамматического подхода к славянским литературным языкам в XV—XVII вв. Славянское языкознание. In: Толстой Н. И. [ed.]: *XI Международный съезд славистов (Братислава, сентябрь, 1993 г.)*. Москва 1993, 106–121.
Živov 2017: ЖИВОВ, Виктор М.: *История языка русской письменности. Том I-II.* Москва 2017.
Žukovskaja 1973: ЖУКОВСКАЯ, Лидия П. [ed.]: *Методическое пособие по описанию славяно-русских рукописей сля Сводного каталога рукописей, хранящихся в СССР.* Выпуск I. Москва 1973.

11. Summary

The focus of our book entitled *Church Slavonic in the Late Middle Ages* is the description of Church Slavonic varieties and their development in the fourteenth and fifteenth centuries within their linguistic context. In addition to this linguistic, and eventually sociolinguistic, objective, our intention was also to propose a methodology for characterising the variety of any text from the Church Slavonic cultural area belonging to the chosen period. The relevance of research on the Church Slavic cultural area is linked to the general lack of a

common approach to this topic, due to the divergence of local philological traditions. Moreover, the recent geopolitical situation has demonstrated the need for objective studies of the linguistic history of Eastern and South-Eastern Europe.

Despite the separation of various Church Slavonic varieties due to different linguistic substrates and the application of specific methods for learning the written language, the Church Slavonic language has retained a high degree of uniformity in morphology, syntax and vocabulary, which has not changed significantly since the Cyrillo-Methodian period. The most important variable among the (standard) varieties of the common biblical-liturgical corpus was the graphematical system. From this perspective, we distinguish three types of graphematical features: primary, secondary and markers. The primary features, including the use of one of the two alphabets used (Cyrillic and Glagolitic) and the repertoire of graphemes used instead of reflections of Common Slavic nasal vowels, allow us to distinguish five basic Church Slavonic types: Northwestern (used in Great Moravia and Bohemia), Croatian-Glagolitic, Southwestern (originally in the Bosnian and Serbian area), Southeastern (originally in the Bulgarian-Macedonian area) and Northeastern (used in the East Slavic area). The most important secondary features are the reflexes of Common Slavic reduced vowels (use of the inherited letters/jers or vocalisation) and the use of jotated graphemes (absent in Bosnian and Croatian varieties). The markers representing an irregular and non-normative graphematical or morphological variation reveal the influence of local vernaculars.

Until the fourteenth century, all Church Slavonic standard varieties, with the exception of Southeastern, showed a tendency towards regularisation and gradual adaptation to the vernacular pronunciation. The crisis of the Southeastern variety, caused by the growing typological difference between the standard variety and the local vernacular, provoked the need for a revision of the language. The main results of this revision were the archaisation and the formal and visual imitation of Greek. The core of the revised Southeastern variety, Trinovitan (Tărnovo) Church Slavonic, moved northwards (into Romanian-speaking Moldavia and Wallachia) and had a major influence on the Church Slavonic used by the East Slavs (Cyprianian variety). In parallel, the early Serbian (Rascian) and Southeastern varieties merged into a new, Resavian variety, which became the main Church Slavonic variety south of the Danube. This process of convergence only affected the varieties used by the Orthodox Slavs and did not affect the Croatian and Bosnian varieties, whose process of adaptation to the vernacular continued and led to a significant variability of these varieties.

Some of the local diasystems covered by Church Slavonic show a basic opposition between the standard variety (Church Slavonic based on the biblical-liturgical corpus) and the

administrative variety with a vernacular basis. This is the case in the East Slavic, Bosnian and Serbian environments. In the Bulgarian environment, a diasystem more similar to the Byzantine one is more likely, with no vernacular-based variety. In Romanian-speaking areas, the administrative varieties represented a mixture of Church Slavonic and various Slavic chancellery traditions influenced by Romanian morphosyntax. Similarly to Byzantine and early Latin-Romance areas, different texts or even discourse traditions combined features of the standard variety and the vernacular (hybrid varieties).